

СУЧАСНІСТЬ

Ю. Тарнавський: Спомини — В. Войнович: Хочу бути чесним — С. Гординський: Шевченків пам'ятник у Вашингтоні — І. Кошелівець: Де наш Шевченко? — О. Кравченко: Шевченкіана англійською мовою — Б. Галайчук: УРСР як забороло проти злиття націй — К. Кононенко: По 35 роках мовчанки — Критика і бібліографія — Огляди, нотатки

8 (44)

СЕРПЕНЬ 1964

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

8 (44)

СЕРПЕНЬ 1964

РІК ВИДАННЯ ЧЕТВЕРТИЙ

МІУНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Р е д а к ц і я:

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців, Кирило Митрович, Роман Рахманний, Дарія Ребет, Володимир Стахів.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Gemäß dem Gesetze über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

**Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III (Tel.: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland**

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag «Biblos» G.m.b.H., München 13, Hess-Str. 50-52

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ЮРІЙ ТАРНАВСЬКИЙ: СПОМИНИ

(Поезії)

ПОХОРОН

Похорон, наче свято. Урочистість тиші та пустки обезлюдженого міста. Світло витолочене спекою, як висока, виполовіла трава. Довкрути міста, немов видима, тверда орбіта, кряжі.

Оголошення, чорні на білому папері, на телефонічних стовпах. Строгий формат друку, як строфи вірша.

Ріка, зелена, в'язка, неначе гума, тягнена у безконечність, із безконечним коефіцієнтом розширення, як порожнеча.

Спершу пустка. Ніде ні душі. Як двірць магараджі, що помер від укусу кобри, забутий серед пралісу, заселений, неначе тіннями листя, мавпами та плазунами. Лиш твої стопи, теплі, як віддих, на долівках.

Та від процесії місто наповнене натовпами, немов галасом її самої, відбитим у акустичнім дзеркалі залишених кварталів. Колона, як кроки в трясовині, грузнучи у валках втікачів та відступаючого війська. Мовчазні салюти старшин, мовчанка яких, неначе страх на їхніх лицах.

Твердий тиск гори об ноги та колеса. Місто, як спомин, що забувається. Лиш спів, ростучи із щілин спеки, а з ним і зомліле лопотання корогов, і ослаблюючий запах кадил, і лискуча темрява одягів.

І врешті соковитість ґрунту, наче чорного льоду, дещо м'якого, та крижкого і теплого. Кислота листя, м'ятого вітром, над головами. Могили затишок, немов куща.

Ти ще повернешся не раз до нього, як до спадщини, зберіганої для тебе багатьма поколіннями.

ВЕЧІР I

Піраміди сучерку над площами, що темнішають, як вигасаючі квадратові сонця. Прямокутна геометрія Єгипту, яснішаючи, як фосфор, серед сутінків. Це тут блукатиме колись тендітний, як дівчина, юнак, спішачися, щоб потрапити на бенкет, влаштовуваний здегенерованим князем. Це тут, як світло відбите у мокрому асфальті, стоятиме стрункий обеліск, з граніту, схожого на фіялковий випар.

Книгарня, немов вокзал, повна зв'язку з життям великих міст. У ній ти прощаєшся зі своєю матір'ю, перед книжкою, як перед вагоном, який тебе повезе. Між шелестом паперу, немов віддалену розмову, чути надію на культурне відродження. На стінах, як світло, відбите на воді, настрої портів, заток, південної півкулі.

Дерев'яний міст із вдачаю бика, побудженою лезами бензини і, наче пилом, теплом одного літнього пополудня.

Вулиці, немов радіуси колеса, що має прямокутну форму, випромінюючи з центру: до білої алеї, що, як світанок, підходить до залізничної станції за містом; до кінотеатру, де на вельосипедах із трикутними колесами їздять коні, які вміють виводити свої імена величезним сталевим пером; до школи на горі, кляси якої, як дзеркала, що мають глибину, одночасно, та заразом відмінно, відбивають твоє тіло; до кладовища, на яким, як на безформній дзвіниці, будованій не вгору, а в ширину, дзвонять темні кубічні дзвони могил, звуком подібним до биття велетенських, переляканих сердець.

ВІЙНА

Рухомі алеї військових валок. Деформовані кипариси пилу. Світло, наче молот, розтворюючий речі.

Руки з закасаними рукавами, як ноги велетенських польових коників, несучися мимо, немов на невидимих, повільно чвалаючих конях. Зелений колір уніформ, як чорнило каракатиць, у воді куряви.

Клапті світла, звисаючі зі щік, як опечена шкіра. Волосини брів, прозорі та напужлі від пилу. Дзенькіт казанків, немов слабі пружини. Зади коней, як ями у повітрі.

Місто, неначе млин, мелючи колони, що проходять крізь нього. Площі, як млинові камені, обертаючись поволі, заокруглені рухом, білі, немов від борошна, від світла й пилу.

Вдома, виправдування й туга за чорними янголами в танках, за кіньми, одягненими у довгі, весільні шлейфи, за зброєю, що роблена для випещених жіноч рук.

Так, як тепер, за зеленню мундирів серед посух Естремадурі, за смертю, що сталевим нігтем стукає в м'які двері олив.

—Немов за битвою під Теруелем спеки і сходу!

РІКА

Ріка, яка втратила назву, яка наповнена важкою тінню води, як колодою, притокою якої є великий палець на твоїй правій нозі, пекучий смак якої остався на тонких губах твого м'яса, від якої ти навчився думати про море, біля якої ти постановляеш зашнувати звіринець із черепів худоби, що померла на чахотку.

Вона пливе крізь м'які пороги матраців; немов холодний зелений телефон, вона приносить тобі вістку про смерть твоєї матері; вона надає напрям похоронам і парадам; двічі на день ти пролітаєш над нею із картками книжок, замість крил, з німбами сколиханого повітря довкола ніг; вона є дорогою до гір, якою, на одній нозі, втікає молодий селянин у полотнянім одязі від двох міліціонерів, німих від темних одностроїв, немов від порожнечі; вона несе у собі, як запах, зміст міської лікарні, із пополуднями, літеплими, як чай, в якій, як птахів клоччям, випихають жіночі шлунки теплим і солодким розчином гіпсу.

Неначе сон, кожного дня вона відносить твої думки.

Це від неї, одного зимового пополудня, ти заразився на смерть.

СЛЬОЗИ

М'які кайдани. Воднисті мури.

Лежати спаралізованим на ліжку, наїдженим їх ситними яблуками.

Душа, виростаючи крізь очі. Дрібні пелюстки, розчиняючись

на шкірі. Тіло, меншаючи, неначе лід в теплій воді. Думки, неначе волога погода, виповнюючи простір.

Про того, який відїхав, який не певний, чи він не тільки поняття його відсутности у твоїм мозку.

Про хворобу, що, наче ясна сліпота, робить невидимими речі та істоти.

Про діри, залишені по устах і по теплу шепоту.

Про те, що прийде у формі великого посуду, наповненого словом із двох однакових складів.

Від темряви, липкої, як болото, томляться уста.

ПОМИНКИ

Немов від диму, синім стає повітря у кімнаті від твоїх очей, на які уже упав пил. Блиск, наче скалки скла, між віями.

Поїзди юности приїхали до вокзалів твоєї шкіри. В устах, як вітер у вікні, вічний смак м'яти.

Темного світла позичило у стін твоє тіло, коли міряли тобі вигідний одяг із важкого шовку води.

Довге слово вимовляють твої уста, слово, що має звук спорожнілих кімнат.

Скляні павуки лазять по твоїх грудях, що гнуться під тятарем прозорості, якою тебе покрили.

Ти є стіною. По цей бік тебе пил, немов біла трава, росте з-під коліс машин. Війна продовжується, як парада. Зелена, рідка сірка води треться об мої стопи. Сичить місто, коли ним проходить чоловік у зеленому мундирі, в сорочці з білим коміром. Його тільки що звільнили із царства мертвих.

По той бік білі дошки світла у твоїм розчиненім, як вікно, тілі. Натовп, що викликає піт, немов кошмар. Шепіт хлопця до жінки у чорному, що нахиляється до нього:

—Як плачеться?

—Отак.

—Так?

—Ні, отак!

- Я не можу!
- Пробуй!
- Дай мені голку!
- Ой, ти нещасний!

Сльози, як слина з рота, бризкають з її очей. Молоток, як кров у висках.

Хробаки, як мухи, лізтимуть в твої очі у липкій задусі глини.

МІСТО

Видовжене, воно дрижить у сонці, наче голка компаса.

В одному кінці вечір. Повітря зотліле, немов папір від світла. Стара церква, уже невидима для очей, над ставом. Темні коридори води, що ведуть до печери, на глиняних полицях якої черепи гриються до світла, розлитого, немов олія на поверхні води. Хлопець, що піклується ними, якому, наче одяг, передав свою душу прадід.

Лікарня, немов назва, населена можливостями, стелями, як у воді, відбитими у твоїй матері, лікарем з багатьма пальцями на руках, м'яких, як коров'яче вим'я, з твоею грудною кліткою, немов із синім панциром, недбало зберіганою у своїй шафі.

Ріка, з води якої, як із радіо, виходить голос, що подає дві цифри року, три і вісім, немов годину, і що говорить про смерть полковника, прізвище якого, хоч будучи інакшим, має звук твого, і який має обличчя і однострій генерала. У глибину її, неначе за гору, ти вибирався того пополудня у мандрівку. Сонце, віддалюючися, неначе звук, а з ним і тиск сильної руки, яка тебе тримала.

Кусок простору між тином і клуною, в якому, як в тіснім ставку, кишить від ніг, голів, рук, і в якому, немов гумова плівка, розтягнене нутро твого рота, просяккле, неначе димом, терпким смаком черемхи.

Ледве помітний, немов з туману, міст, що м'ячем скаче через ріку, плитку, як бляха. За ним місце для божевільних риб, що дзижчать на поверхні води, як на шибі мухи.

Ріка, нараз стаючи вулицею. На ній пес із собором, замість пащі, із болем твого тіла, як клаптем матерії, в зубах. Далі, провалля вздовж вулиці, а в нім, як вічний холод, пісня і рівний такт, вибиваний багатьма дерев'яними черевиками.

Ринок, як рисунок радиркою, стертий рухом відступаючих колон, похороном, що прямує у протилежну сторону, галасом минулих ярмарків. Лиш крамниця на розі ратуші збережена бетоном ранішнього світла. У ній трое вояків наступаючої армії, що п'ють одекolon. Рідина, як стрічка в вітрі, лопочучи у сонці. Мотузки рушниць, як товсте тіло, в'їлися в завеликий одяг.

Ліворуч келії бруси, із хлопцями, що не мають прізвищ, з книжками, на листках яких, немов зілля, засушені татарські напади, зі священником, що у спідниці й хустці на голові намагається видертися, немов із ями, з божниці, набитої жінками, що б'ються і, наче вереском, звуком дертої одежі.

На краях, неначе берег крізь туман, кам'яниці, довжина і плоскість тротуару, наче зародок бульварів, якими ти снуватимешся, помешкання, густе, як ліс, від кімнат, від віддалі, звільненої з цигарок, від кольору вина, яким, як стіна фарбою, помальоване повітря, з дівчиною, в косах якої, як у густій смолі, зав'язли твої руки.

Після того місто, втікаючи крізь вулиці, як рідина крізь діри в посуді, і врешті, наче дно, міст, що вічно дудонить, немов намагається не забути, як своє дитинство, звук копит, що ним колись пройшли.

БУДИНОК

Немов брезент у вітрі, у ньому лопоче твоє падіння у обіймах матері.

На терасі, ще без поруччя, стоїш серед ремісників, неначе членів анархістичних синдикатів, із літнім вітром, немов бандажем, на щоці, з якої щойно зійшов опух.

Крізь город за хатою твоєї баби, з трави якого, немов туман, підноситься темрява, чоловік, голий до пояса, із м'язами, немов слідами бичування, на грудній клітці, везе на тачці білу стежку у сторону будинку. У ньому, немов у хмарці комарів, ступає правник з великим черевом і портфелем під пахвою.

Оподалік падає бомба не роблячи ні ями, ні звуку. Від гарячого подуву, що дме від неї, шибки вікон розлітаються, як картки паперу зі столу.

Побіч гора, з-під якої б'є джерело соковитої трави і жовтих квітів, запах яких несе у собі зміст, як вимовлені слова.

Кімнати з життєписами людей. У них спершу високий урядовець, одягнений у синю скатертину, якою він обвинений індузьким способом, і який постійно скимлить, немов перед розстрілом: «Я теж патріот, та у мене жінка і двоє дітей!»

Опісля будинок, населений німими, хоч неспокойними, посталями в мундирах із вогкої віддалі, із кинджалами, срібло рукояток яких, як магнет сталь, притягає твій зір. Між ними невтомно порастєтьє тіло дівчини у вишиваній сорочці, запродане її власною душею.

Стіни, як напрям, у якому видно оливний гай із німфами і сатирами на узліссі. Беззвучний танець, немов велетенський вінок із білих і рожевих та рухомих квітів, у яким кожен учасник є лиш уявою свого сусіда. Русалки, що притискають в'язанки зеленої води до голих грудей, немов снопи мокрої лепехи.

Місце твого ніколи нездійсненого осідку, де ти отаборився б у наметі із рудого оксамиту, яким накрито стіл, і поповняв би весняства тесаними стрілами, затроєними червоним чорнилом. Весняним вітром, зеленим і важким від віддалі, несло б, як крізь відкриті вікна, від тіл, захованих під ліжками та за порт'єрами.

Приміщення для таємних зустрічей коханців, в яким простирала б'ють об лунки стіни, немов вода в басейні.

Довге, неначе фараонове, було б твоє панування із другого поверху, крізь роки братерського співжиття, подружнього щастя і вирощування нащадків.

ВИЇЗД

Ранок після похорону, у ліжку, червоному від постелі без пошивок, як запалене горло. Гості, що з'являються в повітрі, коли ти стираєш із нього прозорість, наче пил. На долівках, засмічених світлом, неголені щелепи, кулаки, шиї. Кобури, як спілі овочі, повні блискучої сталі, неначе соку. Опис битви, у якій зникають люди, як числа у математичному рівнянні. Доводження про чудотворні якості нещастя, що щойно сталося.

Перший від'їзд, як напрям, вказаний рукою. Віддаль, стаючи тісною від однаковости намірів, від підвід, що тягнуться, як гума, від впертости машин, у яких, як жебраки на лавках убогих парків, куняють виснажені постаті.

Заява про поворот, зроблена під час зіскакування із ще рухомого вельосипеда, разом із помахом руки, що видовжується у польову дорогу, на якій ями розкидані, немов каміння.

Село заяложене сонцем, як товщем стіл. Мухи, що чіпляються тіла, немов клей. Чоловік, що викашлює їх із грудей, як флегму.

Останній поворот у полудень, блідий, як пересвітлена фотографія. Місто розвіяне, немов хмарина в небі. Утікають від себе, як молекули випущеного газу, звуки копит на бруку, лункім, як вода, коли ти їхав фіякром зі станції, побіч жінки, присипаної чорним одягом, немов піском, з рукою на кийку з голівкою зі слонової кости.

Сидиш за столом у хаті твоєї баби, з якої залишилася тільки одна стіна. Глядиш крізь вікно у ній на другий бік, де дівчина однакового з тобою віку обливає твої голі плечі холодною, як льодова вода, долонею. У хаті відчиняється рот, з якого вилетить високий голос в твоїй обороні.

Наче тикання годинника у вухах, чуєш на лиці тепло твоєї баби. В устах, як щось уроджене, повік остаючись, смак страви.

ВЕЧІР II

Полема іде твій дядько з ногами, як письмо водою, змитими сумерком, із книжкою перед обличчям, з якої, як із квадратного місяця, виходить світло, яким він заворожений.

У кімнаті з двома ліжками, великими і сполученими, як два вагони, звуки, як вода з грудки льоду, виходять із окарини, зробленої з білої порцеляни. Квіти, намальовані на її поверхні, мають колір, який око не може зловити, як вухо дуже високий звук. У ній, як в склянці води, лежать дотики твоїх пальців і уст.

На столі англійська граматика відчиняється сама і починає перегортатися. Чути голоси з її сторінок, як крізь стіну.

В колоді карт, у якій одна має напис «The Jolly Joker», як в призмі, видно, як ти сидиш на ганку. Миляні бульбашки, що мають звук чужої мови, постійно виходять з твого рота. У них відбивається зміст мозків двох хлопців, що сидять обернені до тебе. Їхні обличчя й очі круглі від здивовання. Твій рот, як полум'я, відбитий у твоїх очах.

Як два промені фіолетового світла, що пахне матіолею, скрещується твій хід із ходом твого дядька. Бачиш його лице, як має вигляд двох сторінок, з літерами, написаними зліва направо. Його тінь має форму шуму і запаху гірської ріки.

Рухом, немов вітрило вітром, надуте твоє тіло. Ліва сторона виповнена чорною кручею, немов пожарищем. З правого боку, багаття зі скла, що горить, немов бензина.

Чуєш, як рушають з місця натовпи, неначе довгі поїзди. Їхній хід тихий, як рух води в ставку.

ВІАДУК

На його соняшнім боці ти плакав за клясами, що, як поїзди, відїхали, набиті лекціями та ровесниками. Відкриття першої правди в житті, яка складається із можливості вислову «двадцять по дванадцятій».

Ліжко, в якому, замість простирадл, є м'які стіни. Свіжість, що, немов від гір, віє від твоїх сліз.

Ящірки, як золоті струмки, втікають з-під твоїх ніг і стікають вниз по шкарпу. Попелом сонця покрита трава, в якій вони зникають.

Електривня, з географією країни, в якій порозуміваються думками, замість слів. У дворі, повному куп іржі на нафти, підводні човни, оживлені та побільшені голосами твоїм та твого товариша.

Пополудні за стосами світла, немов дощок. В повітрі, наче на обрії, простори Індії, морів, Єгипту.

В будинку, на столі, сяйво хліба, виповненого світлом, видобутим з масла і яєць. Мертва жінка, одягнена у жовту шкіру, душа якої перейшла в муху.

Думки у формі кімнат, у яких професори рисують крейдою на дошці вигляд статевої приємності. Повз них дорога, що плює коче, немов ріка, невидимими копитами, і що веде до станції, збудованої, як з цегли, із червоних квітів, на пероні якої відбувається двобій між товстим солдатом чужої армії, який ховається, наче в клубах пари, у прозорім повітрі, і молодим та тонким, риси обличчя якого, немов слова, видають звук твоєї рідної мови, і гладко голені щоки якого покриті кров'ю, неначе заростом.

В склепіннях луків, немов у дзеркалах, завжди відбитий вечір.

ПОЛУДЕНЬ

Колір тротуарів позичений у спідниць, тісних, як запалі щоки модних жінок.

Площа, на якій постійно маршує, остаючись на тім самім місці, відділ монголів з русявим волоссям та голубими очима. Тіла побляклі так, що їх важко розпізнати. Сонце, нищачи не лиш барву, а й третій вимір. Один із солдатів, рудий, з червоними очима, почина пісню жіночим голосом. В його відкритім роті видно рівне поле, збите з дощок, з червоною кіннотою на ньому.

В повітрі, як на друкованій сторінці, зміст оповідання про близнюків з країни, в якій одягаються в сувої білого полотна, з яких один багатий і товстий, а другий худий і бідний. Дія, відбуваючися на рівнині, залитій пшеницями, неначе тістом, в присутності колоніального урядовця в корковім шоломі проти сонця.

Кусок чорної карети, що визирає, як уламок човна із піску на березі моря, із ясности. Ти в ньому, обернений лицем до станції.

Приміщення зубного лікаря, з приладдям, у яким простяглися краєвиди. Атмосфера заходу, немов парфума, виходячи з блискучої сталі, ніклю, матової порцеляни. Неначе сон, бліде зображення відвідин у паризького лікаря, триваючи рівночасно. У приймальні хлопець, з обличчям янгола, хворий на гріх. Його мати, з губ якої, які вона кусає, виходить із сичанням її душа, немов повітря із пробитого м'яча. Чоловік в окулярах з золотої сітки, із жовтими шкіряними рукавицями, в яких він загубив свої руки. Його молода жінка невидима місцями, неначе зроблена з речовини, як із матерії в горошок.

Дорога, вказуючи на схил гори, покритої сукном кольору хакі, що місцями блищить від сонця. На нім віз, із наміром дістатися на верх, твердим, немов напнутий м'яз. Між ним і містом кругла гора віддалі і різниці в датах.

Кожного ранку за чверть сьома на моєму столі дзвонить будильник, нагадуючи мені про те, що час вставати і йти на роботу. Ні вставати, ні йти на роботу я, природно, не хочу. Надворі ще ніч, і забризкане дощем вікно ледь видне на темній стіні. Я смикаю шнур вимикача і кілька хвилин лежу при світлі, відчуваючи первісне бажання трішечки подрімати. Потім спускаю ноги на підлогу — спочатку одну, потім другу. З цієї миті починається повільний процес перетворення мене на сучасну людину.

Спочатку я сиджу на ліжку і, безглуздо дивлячись у якийсь неозначений пункт на протилежній стіні, чухаюся, зідхаю, широко розкриваю рот. У роті гидко, у грудях клекоче — мабуть, від того, що я занадто багато палю. Болить серце. Вірніше, не болить. Просто я чую його. Здається, що під шкіру поклали круглий булжчик. Якби комунебудь збоку пощастило спостерігати мене в цю хвилину, я думаю, він мав би не абияке задоволення. Навряд чи на землі трапляється щось більш безглузде, ніж моє обличчя, моя постать і та поза, в якій я перебуваю в цей час. Потім я починаю ворухити босими пальцями, розводжу на боки руки і роблю інші маніпуляції, що віддалено нагадують гімнастичні вправи. На підлозі під батарею лежать гантелі, які я купив минулого року. Вони вкриті товстим шаром пилу і здаються більшими, ніж насправді. Я давно вже ними не користуюсь, і те, що вони вкрилися пилом, мене дещо виправдує — не хочеться бруднити руки. А колись я вмів і вправлятися в гімнастиці, і вискакувати на вулицю при скатці, автоматі і всій іншій амуніції через три хвилини після підйому. Старшина Шулдиків, який перший навчав мене цього, бувало, казав:

— Ви в мене і в цивілі будете за три хвилини зриватися. Я вас навчу цього. Це мета мого життя.

Якби другої мети в нього не було, можна вважати, що життя старшини Шулдикова проминуло безслідно.

Розмірковуючи про це, я проводжу по щоці рукою і стверджую, що мені не шкодило б поголитися. Щетина лізе з мене

з різкою швидкістю. Той, хто бачить мене увечорі, ні за що не може повірити, що вранці я був виголений до блиску. Голитися я почав років з шістнадцяти, і ще в школі мене прозвали «волохатою людиною Андріяном».

Електрична бритва «нева» дзижчить так сильно, що пенсіонер Іван Адамович Шишкін прокидається за стіною і починає делікатно покашлювати, натякаючи на те, що хуліганити в його віці соромно. Допомогти я йому нічим не можу і мужньо продовжую розпочату справу, користуючись при цьому невеликим круглим дзеркалом у залізній оправі. Одверто кажучи, дзеркало дає мені небагато втіхи. З нього на мене дивиться людина, почасти рижа, почасти лиса, більше товста, ніж треба, з великими вухами, що поросли сивим пухом. В дитинстві мати казала мені, що такі ж великі вуха були в Бетговена. Спочатку надія на те, що я можу стати таким, як Бетговен, мене тішила. У ранній молодості я соромився моїх вух. Тепер я до них звик. Врешті-решт вони не дуже заважали мені в житті.

Поголившись, я йду до лазнички, довго й старанно миюсь водою, такою холодною, що пальці червоніють і перестають розгинатися.

Потім надіваю гумові чоботи, светер, піджак, прогумований плащ, кудлату кепі і виходжу на сходи. З поштової скриньки, яка висить на дверях, витягаю листа. Це лист від матері. Я його прочитаю на роботі.

2

Надворі початок листопада. Небо суцільно затягнуте хмарами. Світанок ще не почався і, здається, ніколи не почнеться. Трудно повірити, що соняшне проміння може пробитися крізь цю непроникненну сірість.

А місто вже живе. Тисячі людей, піднісши ковніри чи розкривши парасолі, біжать вулицями, облягають автобуси, що блищать від дощу, поринають у прохідну тютюнової фабрики. Подивившись на них — і страшно робиться: звідки стільки людей?

Великий натовп напливає до переходу, готовий кинутися у перший провіт між потоками автомобілів, яким, здається, теж немає кінця. В цьому натовпі я перегинаю широку вулицю і потрапляю у великий півскляний, півметалічний ковпак — кафетерій, чи просто забігайлівку. Всередині забігайлівки буфетний шинквас, кілька високих столиків на залізних ногах. Цементова підлога посипана товстим шаром сирого трачіння.

Довга черга простяглася уздовж буфета. Люди топчуться,

їжачаться, потирають руки. Від намоклих плащів і пальт підноситься пара.

За шинквасом височить Зоя — висока дівчина з гладенькою зачіскою. Вона кидає дрібняки в пласмасову тарілку, дає здачі, моторно орудує блискучими важелями кавового агрегату. Можливо, їй здається, що вона стоїть при пульта керування атомовим кораблем.

Спостерігши мене, Зоя радісно усміхається, відкриваючи гарні рівні зуби. Ледве чи я їй подобаюся. Її усмішка пояснюється простіше — я постійний клієнт.

— Вам як завжди? — питає Зоя.

— Як завжди, — кажу я.

За протятнені їй п'ятдесят копійок вона видає мені ковбаски з капустою, каву з молоком і булочку з маком. Черга гуде й хвилюється, але Зоя заспокоює її:

— Це наш робітник. — І усміхається.

Можливо, я їй дійсно подобаюся. У цьому нема для мене нічого несподіваного, я подобаюсь багатьом жінкам, тому що я високий і сильний, добре заробляю і не зловживаю спиртними напоями.

3

Недалеко від останньої зупинки автобуса починається великий простір, розгороджений дощаними парканами. Це наші місцеві Черьомушки.

На одному з парканів висить великий фанерний щит з написом: «БД 11. Будівництвом керує виконроб тов. Самохін».

А поруч афіша:

«Співає Гелена Веліканова».

Тов. Самохін — це я. Гелена Веліканова жодного стосунку до мене не має, просто реклямбюро вирішило використати вільну корисну площу.

Гастролі співачки закінчилися, учора вона виїхала з нашого міста. Скоро афішу знімуть. Щит з моїм прізвиськом теж зникне. Дім, який я будую, майже готовий до здачі. Ось він стоїть за парканом покищо порожній, з потемнілими від дощу стінами з силікатної цегли.

Непорушній баштовий кран простягає шию в каламутне осіннє небо. Кран мені вже не потрібний, треба буде викликати з тресту «Будмеханізація» монтажників, хай його розберуть.

У правому крилі будівлі, на одних з дверей першого поверху четвертої секції висить паперова табличка: «Виконробська». Тут я звичайно й перебуваю щоденно з половини восьмої до п'я-

тої. Досить часто мене тут можна застати й о десятій, і об одинадцятій, і о дванадцятій ночі, тому що робочий день у мене не нормований.

У виконробській накурено, диму — хоч сокиру вішай. Світло лямпочки ледве пробивається крізь густі пласти диму. Робітники, що зібралися тут, розташувалися хто на дзигликах, хто на довгій лаві, хто просто навпочіпки уздовж стіни і біля залізної грубки. Манка тинкарів Бабаєва у повному складі лежить на підлозі.

— Хоч би квартиру відчинили, — бурмочу я, просуваючися до столу, що стоїть при вікні.

Ніхто не звертає на мене жодної уваги, я відкриваю квартиру сам. Дим поволі розходиться. З вулиці тягне вогкістю.

До початку роботи ще півгодини, кожен виповнює їх, як знає. Бригадир Шилов сидить на скринці з-під цвяків і сушить коло грубки онучі. Бабаєв гортає книжку, готуючись до навчання в університеті культури, допоміжниця Катя Желобанова розповідає своїй приятельці Люсі Маркіній, що влітку на пляжі бачила актора Роціна і що він, виявляється, лисий, а коли співає на телевізії, напевно, надіває парик.

При вікні стоїть Дерюшов — товстий, бряклий гевал у військовому бушлаті. Сопучи з напруги, він намагався зігнути залізний ломик, уставлений одним кінцем у щілину між ребрами батареї центрального опалення. Поруч з ним паркетник Шмаков, прозваний Письменником за те, що зимою ходить без шапки.

— Давай-давай, — під'юджує він Дерюшова. — Головне — упирайся ногами.

— Ти що робиш? — питаю я Дерюшова.

Дерюшов здригається і соромливо усміхається:

— Та нічого, Євгенію Івановичу, бавимося просто.

— Ех, Дерюшов, Дерюшов, — скрушно зідхає Письменник, — з такою будкою не можеш ломика зігнути. Доведеться, видно, тебе на Новий рік на сало зарізати. От Євгеній Іванович легко зігне, — під'юджує він мене.

Він звертається до мене занадто фамільярно, мені хочеться пробрати його, але я думаю: «А чому б і справді не спробувати своїх сил? Ще є чим похизуватися».

— А ну ж, дай.

Я беру в Дерюшова ломик, кладу на шию і кінці його тягну вниз. Чую, як гуде у вухах і як жили на шії наливаються кров'ю.

Зігнутий у дугу ломик я уважно кладу на підлогу. І не можу стриматися, щоб не спитати:

— Може, хто розігне?

— Оце сила, — заздрісно зідхає Дерюшов і непомітно випробує свої бряклі м'язи.

Катя Желобанова дивиться на мене з неприхованим захопленням. Актор Роцін ледве чи зігнув би ломик на шії.

А я задихаюся. Серце калатає так, наче я пробіг десятків кілометрів. Щось зі мною діється останнім часом. Щоб приховати, що я задихався, сідаю за стіл, роблю вигляд, що копіруюся в паперах.

Письменник продовжує допикати Дерюшова.

— От, Дерюшов, — говорить він, — якби тобі таку силу, що ти робив би? Гляди, до цирку пішов би. Скажи, пішов би?

— Чому ні, — задумано відповідає Дерюшов, — може й пішов би!

— А я думаю, тобі й так можна йти. Тебе людям за гроші будуть показувати. Кожному цікаво на таку свиню подивитися, хоч і за гроші.

Письменник сміється і обводить очима інших, ніби запрошуючи посміятися разом з ним. Але ніхто його не підтримує, крім Люсі Маркіної, що закохана в Письменника і не приховує цього.

— Шмаков, — кажу я Письменникові, — у третій секції ти підлоги клав?

— Ну я. А що? — Він дивиться на мене з властивим йому нахабством.

— А те, — кажу я. — Паркет зовсім розійшовся.

— Нічого, зійдеться. Перед здачею водицею поллемо — зійдеться.

— Шмаков, — ставлю я йому патетичне питання, — у тебе робітнича гордість є? Невже тобі ніколи не хочеться зробити свою роботу по-справжньому?

— Ми люди темні, — говорить він, — нам треба гроші та харчі хороші.

Він говорить і нічого не боїться. Умовляння на нього не діють, загрожувати йому нічим. На будові кожну людину бережуть, як зіницю ока. Та й не дуже то вберігають. Приходять до нас демобілізовані та ті, хто недавно з села. Прийдуть, попрацюють, обдивляться, та й зриваються — хто на завод, хто на фабрику. Там і заробітки більші, і праця в теплі.

Он сидить біля грубки Матвій Шилов. Він роззвусь і сушить онучі, і думає, хто зна про що. Може, складає в голові заяву на розрахунок. Але такі, як Шилов, відходять рідко. На будові він уже років дванадцять. І він привик, і до нього привикли.

Я дивлюся на годинник: стрілки підходять до восьмої.

— Всі зібралися? — питаю Шилова.

Він повільно обертає голову до мене, потім так само повільно обводить поглядом присутніх.

— Здається, всі.

— Кінчайте перекур, ставайте до роботи.

— Зара підемо, — неохоче відповідає Шилов і починає намотувати онучі. Обувшись, встає, тупає спочатку однією ногою,

потім другою і тільки після цього дістає з-за грубки молоток, подає його Письменникові: — Підди калатни.

Той слухняно виходить і калатає. Вагонний буфер, зачеплений на дроті до стовпа електроосвітлення, гуде, як церковний дзвін, оповіщаючи початок робочого дня. Всі поступово виходять.

4

«Дорогий синочку,

ось уже два тижні від тебе нема ніяких вістей, і я просто не знаю, що й думати. До яких пір ти будеш мене мучити? Вчора мені приснилося, що ти йдеш босий по снігу. Я снам не вірю, але коли справа торкається тебе, мимоволі починаю хвилюватися. У голову лізуть такі страшні думки, що навіть боязко про них говорити. Усе думається, чи не захворів ти, не дай Боже, чи не потрапив під машину...»

Це пише моя мама, колишня вчителька, тепер пенсіонерка. Вона й раніше любила одержувати листи, а тепер і поготів.

А що я напишу? Кожного дня одне й те саме. За чверть сьома підйом. О восьмій початок роботи. З дванадцятої до першої перерва. О п'ятій кінець робочого дня. О пів шостої нарада у начальника БУ. Що стосується потраплення під машину, про це повідомив би відділ кадрів або ОРУД: їм за це гроші платять.

«... У мене нічого нового, як не рахувати того, що позавчора на зборах активу мене обрали головою домового комітету. Ти, звичайно, ставишся до таких речей скептично, а мені було приємно.

«Цими днями випадково зустріла на вулиці Владика Тугарінова. Приїхав на відпустку з дружиною. Він тепер став такий поважний. Недавно його призначили начальником якогось великого будівництва в Сибіру. Питав про тебе. Взяв адресу, обіцяв написати».

За всім цим, як кажуть, є свій підтекст: Владик не здібніший за мене, у всякому разі з математики вчився багато гірше, а тепер він великий начальник. Я теж міг би висидіти собі пристойну посаду, якби не кидався з місця на місце.

Мама не враховує тільки тієї обставини, що Владик одержав диплом (а до інституту ми з ним вступали разом) у сорок четвертому році, коли я лежав у борисоглібському шпиталі. Звичайно, Владик не винен, що його не взяли на фронт: у нього ще в десятій класі була короткозорість мінус вісім. Але й я не винен, що був тільки студентом-практикантом у той час, коли Владик уже був начальником ВТВ.

Після інституту я, звичайно, міг сидіти на одному місці. А я працював на Сахаліні, в Якутії, на Печорбуді і навіть на ціліні — будував саманні дімки. Хто знає, може, я й тут протримаюся недовго?

5

У цю мить лунає телефонний дзвінок. Мені дзвонять багато разів, і це звичайно не викликає в мені особливих емоцій. Але цим разом якимось чуттям я вгадую, що розмова кінчиться неприємністю. У мене немає ніяких підстав так думати, просто я відчуваю. Тому я не підношу слухальця. Нехай дзвонить — подивимося, у кого більше витримки. Я закурюю, висуваю шухляду стола, переглядаю наряди. У того, хто дзвонить, витримки більше. Я знімаю слухальце і чую голос Сілаєва — начальника нашої будівельної управи.

— Самохін, ти що ж це до телефона не підходиш?

— По об'єкту ходив. Не знав, що ви дзвоните.

— Знати треба. Мусиш відчувати, коли начальство дзвонить.

— Це я відчуваю, — кажу я, — тільки не відразу. Трохи згодом.

— У тому то й річ. Навчишся відчувати своєчасно — великою людиною будеш.

Щось він сьогодні дуже грайливий. Не люблю, коли начальство над міру веселе.

— Слухай, Самохін, — переходить на серйозний тон начальник, — ти зайшов би, поговорити треба.

— Про що?

— Дізнаєшся. Не телефонна розмова.

— Добре. Зараз обійду об'єкт...

— Ну давай, на одній нозі.

А як же, побіжу. Я виходжу з виконробської, іду на четвертий поверх. На сходовому прип'яцку стоїть Шилов, водить уздовж стіни фарбопульт. Блакитний струм зі свистом виривається з мосяжної рурки, фарба рівним шаром вкриває тинк. Сам Шилов теж весь у фарбі — шапка, ватянка і чоботи.

— Ну як, Шилов, — запитав я, — онучі висушив?

— Висушу на ногах.

— А чому фарба густо йде?

— Оливи нема, розводити нічим. Буде олива?

— Буде, — сказав я, — як Богдашкін дасть.

— Значить, не буде, — скептично зауважив Шилов. — Богдашкін не дасть.

— Нічого, з Божою допомогою дістанемо.

— Навряд. — Шилов сплюнув і подивився у вікно.

Я зайшов в одну з квартир, обдивився. В загальному, все, здається, нічого собі, пристойно. Тільки тинк не сохне і двері набрякли від вологи, не зачинаються. Якби їх своєчасно прооливити, все було б інакше.

Зайшов на кухню. Дивлюся — під батарею, витягнувши ноги, сидять Катя Желобанова і Люся Маркіна. Розмовляють. Про якихось там своїх женихів, морозиво, кінофільми й інші речі, що не мають до їх безпосередніх обов'язків ніякого стосунку. А батарея, між іншим, не ogrівається: воду ще не підключили.

— І вам не холодно? — питаю я.

Мовчать.

— Ну чоґо сидите? Нічого робити?

— Перекур з дрімотою, — ніяково пожартувала Катя і сама засміялася.

— Не встигли почати роботу — і вже перекур. Ідіть у четверту секцію, там нікому кахлі носити.

Я говорю це невдоволено, хрипким голосом. Навіть самому гидко. Але я не можу опанувати себе: вигляд людей, що сидять без діла, дратує мене. Коли прийшли працювати — значить, треба працювати, а не ховатися по закутках.

Найбільше мене роздратував Дерюшов. Газолютувальним апаратом він лютував ґрати. Я відразу зауважив, що рубці в нього нерівні й слабкі. Я штовхнув одну ґрату — рубець розійшовся.

— Ти як це, — сказав я Дерюшову, — хочеш, щоб нас з тобою в тюрму посадили?

Дерюшов погасив полум'я і підніс на чоло сині, закапані металом окуляри.

— Флос, Євгене Івановичу, слабкий — не тримає, — сказав він і усміхнувся, ніби повідомив мені приемну новину. — І взагалі тут треба електролютуванням лютувати.

— Без тебе знаю, а де його візьмеш? Всі ґрати перелютуєш, я потім перевірю. Флос добрий дістанемо.

Всі від мене чоґонебудь вимагають, і всім я чоґонебудь обіцяю. Одному флос, іншому оливу, третьому брезентові рукавиці. А як усе це дістати?

6

Колись у дитинстві від учителя фізики я дізнався про Джемса Ватта. Ще маленьким він побачив киплячий чайник, потім виріс, згадав про чайник і винайшов парову машину. Почувши це, я підніс руку і спитав:

— А хто винайшов чайник?

Це питання цікавить мене до цього часу. Коли я вчився в інституті, різні професори викладали нам безліч складних на-

ук, які я за п'ятнадцять років устиг преспокійно забути. Ні евклідова геометрія, ні теорія релятивності не придалися мені в житті, хоч наші професори вважали, що кожен з цих предметів обов'язково треба знати майбутньому будівельникові. Вони багато знали, ці професори, але жоден з них не міг би розв'язати найпростішу задачу — як здобути скриньку цвяхів, коли їх нема на складі або коли у Богдашкіна поганий настрій.

Богдашкін — це начальник постачання нашої будівельної управи, людина зовсім без глузду. Поки в нас був головний інженер, відділ постачання працював досить можливо, був хоч якийсь порядок. Тепер головний пішов на пенсію, Богдашкіним ніхто не керує, і він зовсім розперезався. З ранку до вечера йому дзвонять виконроби, витискаючи різні матеріяли. Богдашкін остаточно заплутався в цьому безладді і вирішив спростити справу: посилає кому що трапиться. Тому, хто просив у нього алябастру, він шле електричний шнур, а тому, хто хотів мати електричний шнур, посилає ручки від дверей. Мені він недавно прислав другий газолітвальний апарат. Я довго не знав, що з ним робити, потім поміняв його у Лимаря за електромотор для розчиномішалки.

Звичайно, можна подзвонити Богдашкіну і спитати в нього оливи, але ледве чи з цього щось вийде. У нього ніякої оливи нема, і роби з ним що хочеш, однаково нічого не здобудеш. Помінятися б з кимось... Я взяв клопоть паперу, зробив розкладку:

Виконроб	Що в нього є	Чого йому треба
Філімонов	Олива	Дахова бляха
Лимар	Кохлі	Віконні бльоки.
Сідоркін	Дахова бляха	Кохлі
Єрмошін	Віконні бльоки	Плити
Я	Плити	Олива

Як подзвонити Єрмошіну і поміняти в нього плити на віконні бльоки, замість бльоків узяти в Лимаря кохлі, Сідоркін відступить за кохлі дахову бляху, після того подзвонить Філімонову... Нічого не вийде. Я пригадав, що Філімонов віддав усю оливу Єрмошіну, не знаю за що. А пощо Єрмошіну олива, коли він ще й не починав обробки?

Я дивлюсь на свою розкладку. Цілий стратегічний плян. І все для того, щоб здобути одну бочку оливи.

7

Ява друга: ті ж і Сідоркін. Він відчиняє двері і суне в виконробську у всій своїй пишноті — довгий, висохлий, у зеленому пом'ятому капелюху, виношеному синьому плащі і штанях не-

ймовірної ширини. Жовті черевики до кісточок заліплені грязю. І в таких черевиках Сідоркін пре просто до столу.

— Хоч би ноги витер, — кажу я йому. — Все таки у пристойний дім заходиш.

— У пристойних домах перські килими стелять під ноги. — Він сідає на стілець, стягає з себе один черевик, витягує ногу. — Зовсім промокли шкарпетки.

— Не можеш гумові чоботи купити? Скнуриш усе.

— Не скнурю, — бурчить Сідоркін і мружаться. — Ревматизм у мене від тих чобіт. В Карелії все в них чалапав.

Він витягає з моєї пачки цигарку, запалює, дістає з кишені колоду збитих карт, ліниво перекладає їх.

— Заграємо?

— На що?

— На мішок цементу.

— Не вийде. Ти пересмикуєш.

— Ну давай тоді на шнурок. — Він дістає з кишені шнурок, складає його двома кінцями, примовляючи: — Трах-бах-тарабах, приїхав чорт на волах, на зеленому вінику з самої Америки. Кручу-верчу, за це гроші плачу. Сюди поставиш — виграєш, сюди поставиш — програєш. Помічай очима, діставай грошима. Куди ставиш?

— Знаєш, Сідоркін, — кажу я, — давай я подарую тобі мішок цементу з дарчим написом, і після цього ти зробиш так, щоб я тебе більше не бачив.

— Ну що ти, — великодушно заперечує Сідоркін, — я не можу позбавляти тебе такого задоволення за якийсь там мішок цементу. Коли ти подаруєш мені парочку, я, можливо, подумаю.

До чого ж нахабний тип. Поки він знову натягає свій брудний черевик, я набираю число Богдашкіна. Там підносять слухальце.

— Богдашкін? — питаю я.

— Нема його, — міняючи голос, відповідає Богдашкін і кладе слухальце.

— Сволоч, — кажу я і дивлюсь на Сідоркіна.

Сідоркін дивиться на мене.

— Знову жартує? — питає він із співчуттям. — Але ти не хвилюйся. Ми з ним теж пожартуємо.

Він присуває до себе апарат і набирає число. Талановита людина Сідоркін! Вибрав би він своєчасно артистичну кар'єру, ціни б йому не було.

— Галло, це Діма? — говорить він грудним жіночим голосом.

Богдашкіна я не бачу, але добре уявляю собі, як його надуте обличчя розпливається в найсолодшій усмішці. Старий дурень! Йому вже скоро на пенсію, а він все ще полнеє за молодими дівчатками. Ні роки, ні аліменти, на які йде половина зарплати, не можуть змусити його стямитися.

— Здрастуй, Дімо, — ласкаво щечече Сідоркін. — Це твоя маленька Пусенька. Я вже сказала татові про наше рішення, тато хоче з тобою поговорити. Передаю татові слухальце.

Я беру слухальце і злорадію:

— Ну що, впіймався?

У слухальці чути важке сопіння — Богдашкін думає.

— Хто це? — нарешті питає він.

— Це тато твоєї маленької Пусеньки, — продовжую я почату Сідоркіним гру.

— Чого треба? — Богдашкін мене вже впізнав, голос у нього невдоволений.

— Нічого особливого. Бочку оливи.

— Оливи? — Богдашкін сприймає це як особисту образу. — Ви її з хлібом, чи що, їсте? Я тобі минулого тижня відправив дві бочки. Більше немає.

— Може, все таки знайдеш? — прошу я без жодної надії.

— А якже, знайдеш, — гнівається Богдашкін. — Одному одне знайди, другому друге. І всі до Богдашкіна. Цьому потрібен Богдашкін, і тому Богдашкін, а Богдашкін лише один на всю управу.

Врешті-решт я втрачаю панування над собою і говорю йому кілька слів рідною мовою. Богдашкін не ображається, йому всі говорять приблизно те саме.

— Годі лаятися, — бурмоче він досить миролюбно. — Вищу освіту маєш, а такі слова говориш. Алябастру трохи можу дати, як хочеш.

Можна послати його ще кудинебудь, але за це грошей не платять. А алябастер — це все такі щось матеріяльне. Для обміну на щонебудь він теж придатний.

— Дідько з тобою, — погоджуюся я, — давай алябастер. З погоаної вівці хоч ковтун вовни. Поки я говорив з Богдашкіним, Сідоркін сидів і терпляче чекав. Тепер підвівся.

— Значить, я беру три мішки?

— Зовсім знахабнів, — говорю я. — Спочатку один просив, потім два, тепер тобі й двох мало.

— Мало, — сказав Сідоркін. — Один за дружбу, один, щоб ти мене більше не бачив, а один за Богдашкіна. Законно?

— Гаразд, — сказав я, — бери чотири мішки і зникай.

— Бузроблене, — сказав Сідоркін, наслідуючи Аркадія Райкіна. — Зараз я пришлю машину.

Я теж зібрався виходити разом з Сідоркіним, але в цей час з'явився Єрмошін, що приїхав на самоскиді. Він довго стояв на приступці, потім нерішуче поставив ногу на покладену в грязі вузьку дошку і пішов по ній, як ливвоскок. Я й Сідоркін з цікавістю стежили за ним, сподіваючись, що він поковзнеться. Але він успішно подолав одну дошку, перейшов на другу і явився пе-

ред нами чистенький, ніби його перенесли по повітрю. Вуса, бакки і капелюх надають його обличчю розумного виразу.

— Чув новину? — звернувся Ермошін до Сідоркіна. — Його призначають головним інженером. — Він кивнув у мій бік.

Це було несподіванкою не тільки для Сідоркіна, але й для мене самого. Правда, чутки про моє призначення давно ходили по тресту, але чутки лишалися чутками, ніякого підтвердження їм не було, як не рахувати двох-трьох натяків, чужих мною від Сілаєва.

— Іди, — недовіриливо сказав Сідоркін. — Що, керуючий затвердив?

— Покищо не затвердив, але зажадав проєкт наказу. Я щойно від Сілаєва, сам чув усю розмову по телефону.

— І за що йому така честь? — Сідоркін критично оглянув мене. — Товстий, рижий і в обличчі нічого шляхетного. А тебе, що ж, обминули, виходить?

— Я на профспілкову роботу переходжу, — бундючно сказав Ермошін. — Романенко відходить, я на його місце.

— Ну, поганяй, — сказав Сідоркін і, підвівшись, звернувся до мене: — Значить, ти мені даєш гіпсолітові плити?

— Які плити? — здивувався я.

— Ну як же. Щойно ж ми з тобою домовилися, ти даєш мені плити, я тобі бочку оливи. Чи ти на radoщах нічого не пам'ятаєш?

Сідоркін мені настирливо підморгував, і я зрозумів, що він хоче натягнути Ермошіна.

— Ні, — сказав я, — за одну бочку не віддам.

— Це ви про що? — з удаваною байдужістю поцікавився Ермошін.

— Та так, дрібниці, — пояснив я, — тут у мене заваллялося гіпсолітових плит сотні півтори. Він хоче взяти в мене за бочку оливи.

Клюне чи не клюне? Але куди ж йому дітися? Принада надто смачно пахне. Сто п'ятдесят гіпсолітових плит! Спробуй витягнути їх у Богдашкіна.

— Я тобі можу дати півтори бочки, — нарешті говорить він, намагаючись не дивитися на Сідоркіна.

— А тобі нащо? — говорить Сідоркін. — Ти ж уже перегородки поставив. Учора доповідав на літучці.

— Мало чого я не доповідав, — відмахується Ермошін і знову повертається до мене: — Ну, береш півтори бочки?

— Смієшся, чи що? Сто п'ятдесят плит за півтори бочки оливи. Помаси нею собі чуба.

— Але в мене більше нема.

— Іди до Богдашкіна. Може, він тобі дасть сто п'ятдесят плит.

— Ну добре, — зважується Ермошін. — Бери дві бочки — і по руках.

— Мало. Вези свої бочки Богдашкіну.

Я невмолимий, хоч знаю, що оливи в нього справді більше немає. Але ж є на світі й інші не менш цінні речі. Врешті-решт ми сходимося на тому, що Ермошкін дає мені ще десять пакетів паркету і трохи флосу для газолотування.

Ми обидва задоволені операцією: він думає, що ловко обкрутив мене навколо пальця, я думаю те саме про нього, і обидва по-своєму маємо рацію. І він і я витиснули один з другого все, що було можливе, спрямувавши на це всю свою енергію і всі свої розумові здібності. Усе було б далеко простіше, якби Богдашкін дав кожному з нас, що нам належить.

Щойно пішов Ермошкін, як задзвонив телефон. Я подумав, що це знову Сілаєв, і попросив Сідоркіна взяти слухальце.

— Як Сілаєв, мене нема.

Сідоркін зняв слухальце.

— Галло. Одну хвилиночку. Головний інженер Самохін зайнятий, але я спробую вас сполучити... Вона, — сказав Сідоркін, передаючи мені слухальце, і примружив очі від щастя, що наповнило його.

У слухальці я почув голос Клави:

— Це ти?

— Це я.

— Я тобі дзвоню просто так — побазікати.

— Ти знайшла для цього найвідповідніший час, — ввічливо сказав я.

— Не гнівайся. Ти коли появишся? Я вчора чекала тебе весь вечір, потім пішла на «Іванове дитинство». Ти не бачив?

— Ні.

Чого доброго, вона мені зараз почне переповідати зміст фільму.

— Можливо, я сьогодні знайду, — сказав я.

— Правда?

— Може бути, — уточнив я. — А зараз вибач, я поспішаю.

Із виконробської ми вийшли з Сідоркіним разом. Дощ мжичив, як і раніше.

— Значить, я пришлю машину і візьму п'ять мішків, — сказав Сідоркін, підносячи ковнір плаща.

— Десять, — сказав я. — Візьми десять, ти заслужив їх сьогодні.

Коли я увійшов, Сілаєв сидів за столом сам і розкладав настільну лампу. Колись, давно-давно, він працював на заводі слюсарем, дуже любив згадувати про це і любив ремонтувати різну техніку. Як правило, нічим добрим це не кінчалось, і потім до-

водилося викликати монтерів і ліфтерів — в залежності від того, що саме брався ремонтувати начальник.

— Чого ж так пізно? Кур'єрів за тобою посилати, — невдоволено промимрив Сілаєв і, не чекаючи відповіді, кивнув на фотель, що стояв при столі: — Сідай.

У фотель я не сів — він занадто м'який. У ньому тонеш так глибоко, що навіть при моєму рості я ледве дістаю підборіддям до стільниці. Можливо, такі фотелі роблять умисне для відвідувачів, щоб сидячи в них, відвідувачі повною мірою відчували свою нікчемність. Я взяв від стіни стілець і присунув його до столу.

— Як життя? — спитав начальник, знімаючи з лампи матовий абажур.

— Спасибі, — сказав я, — пливе помаленьку.

— Як здоров'я дружини? — Сілаєв вийняв з лампи гудзиковий вимикач і копирсався в ньому викруткою.

— Спасибі, здорова. — Мені вже надокучило говорити йому, що я не одружений.

— Ну, добре, — сказав начальник і поклав викрутку на стіл. — Ти, звичайно, знаєш, нащо я тебе покликав?

Після розмови з Ермошніним я догадувався, але на всякий випадок сказав, що не знаю.

— Тим ліпше, — сказав Сілаєв, — хай це буде для тебе сюрпризом.

Він натиснув гудзик дзвінка, і майже в ту саму мить у дверях появилася секретарка Люся, дуже гарна дівчина, тільки повіки підведені занадто густо.

— Люсенко, принесить, будь ласка, проєкт наказу на Самохіна, — не дивлячись на неї попросив Сілаєв.

Люся зникла так само безшумно, як і появилася. Сілаєв подивився на двері, що зачинилися за нею, і чомусь зідхнув.

— Як у тебе справи? — спитав він, помовчавши. — Щось я давно на твоїй дільниці не був. За пляном у тебе коли здача об'єкту?

— Під новий рік.

— А за зобов'язаннями?

— На перше грудня.

Усе це він знав не гірше мене, і я подумав, що він ставить питання, аби лише підтримати розмову. Начальник подивився на мене і сказав по павзі:

— Так от. Здаси його до свят.

— Неготовий? — запитав я.

— Чому ж неготовий. Підготуєш і здаси.

У дверях знову появилася Люся. Постукуючи тоненькими підборчиками, вона пройшла до столу, положила перед Сілаєвим аркуш паперу.

— Усе? — запитала вона, усміхаючись, як завжди, коли говорила з начальством.

— Ні, не все, — суворо сказав Сілаєв. — Оголосіть по дільницях, що сьогодні о сімнадцятій тридцять відбудеться виробнича нарада. Ні, оголосіть, що рівно о сімнадцятій. Однаково раніше, ніж за півгодини, їх не збереш.

Люся стояла, вичікуюче опустивши повіки.

— Можна йти? — запитала вона.

— Коли я скажу, тоді підете, — розгнівався начальник. Видно, він був у поганому настрої і шукав, до чого б причепитися. — Чого ви стоїте як укопана і блимаєте своїми віями? Ви що, мене спокушаєте, чи що?

— Вас — ні, — тихо сказала Люся.

Її відповідь зовсім вивела з рівноваги начальника.

— Ось я візьму мокру ганчірку, — сказав він, — і вимію вам ці ваші повіки.

— Не маєте права.

— На вас у мене права вистачить. Я міг би бути вашим батьком.

— У мене є свій тато, — нагадала Люся.

— Ну й дуже погано, — сказав Сілаєв, але відразу ж скорегував себе: — Тобто погано те, що ваш тато не стежить за вами. Ідіть.

Люся повернулася і простукала підборчиками у напрямі до дверей. Під час цієї розмови вона ні разу не змінила тону, жоден м'яз не здригнувся на її обличчі.

Я зрозумів, що в Сілаєва якась неприємність. Завжди в таких випадках він згонить зло на своїй секретарці, котра ці вибухи терпляче витримує. Можливо, за це він її й тримає.

— Чорт знає що, — промигив він, коли за Люсею зачинилися двері. — Дурепа.

Він відкрив пачку «казбеку» і, закурюючи, мовчки підсунув мені папір, який принесла Люся. Це був той самий проект наказу, в якому говорилося, що мене призначають головним інженером.

— Прочитав? — запитав Сілаєв. — Справи приймеш після здачі об'єкту.

— Значить, у грудні, — сказав я.

— Раніше, — сказав Сілаєв. — Об'єкт здаси до свят, а після свят приймеш справи. Можеш вважати це наказом, який треба виконувати.

— Накази, Глібе Миколайовичу, мусять бути розумними, — сказав я. — Ви ж знаєте, що в мене ще тинкувальні роботи не закінчені і малярні. І паркет ще треба слати.

— Усе зробиш.

— Алеж навіть тинк не висохне.

— Мене це не обходить. Будинок треба здати. Ти думаєш — це моя примха? Мені наказано звідти. — Він роздавив недопалок об край попельниці і показав на стелю. — У райкомі вирішили, що треба зробити подарунок комсомольським родинам. Свято, барабани, передача ключів. А ти мушиш радіти, що тобі дають ідею.

— Я радів би, — сказав я, — якби цю ідею можна було обміняти на бочку оливи. Хороший буде подарунок комсомольцям. Тепер здамо, а за місяць у капітальний ремонт. А що як я все таки дім не здам?

— Не здаси? — Сіласєв подивився мені в очі. — Тоді всі заходи. Аж до звільнення. Так що вибирай. Або здача об'єкту на час і вся решта. Або... Вибирай. — Він устав і протягнув мені руку: — Вибач, мені час до керуючого.

9

Я невдаха. У кожному разі так вважає моя мама. Я невдаха, тому що не став ні вченим, ні великим начальником. Я все ще тільки старший виконроб. Старший виконроб порівняльно з військовими званнями — щось на зразок старшого лейтенанта. Коли ти під сорок років не перескочив цього чину, маршальський жезл із свого рюкзака можеш викинути.

Мені вже сорок два. У сорок два роки мені пропонують посаду головного інженера, хоч могли це зробити багато раніше. П'ятнадцять років проминуло з того часу, як я закінчив будівельний інститут, майже всі п'ятнадцять я працюю на тій самій посаді — старшим виконробом. За цей час я полисів і збрєзк, став нервовим і дразливим.

Моя праця нічим не ліпша, але й не гірша від інших. Чи мое це покликання, чи не мое, я й до цього часу не знаю і, признатися, мало цим цікавлюся. Покликання перевіряється в справі, де потрібні якісь особливі здібності. Виконробові зайві здібності ні до чого — йому вистачає уміння здобувати матеріяли, читати креслення і на час закривати робітникам наряди. Я не можу, скажімо, зробити дім ліпшим, ніж він має бути за проектом. Але іноді мене змушують робити гірше, ніж я можу, і це мені не подобається. Коли я сперечаюся, це не подобається начальству. З двох місць я вже пішов «на власне бажання». Можна б піти й звідси — на цьому місті світ не зійшовся клином, — але мені вже надокучило тинятися. Надокучило жити в наметах і вагончиках або винаймати ліжко на «приватному секторі». Коли тобі мине сорок, хочеться пожити нормальним людським життям, мати свій кут, можливо, свою сім'ю.

У мене дома на тумбочці під склом стоїть фотографія дівчини років на вісімнадцять. Видовжене обличчя, великі темні очі, тем-

ні коси, акуратно викладені на голові. Це Роза. Я з нею познайомився в Києві на початку сорок першого року, коли приїжджав на зимові ферії. Вона вчилася в десятій класі (лише подумати — тепер у мене могла б бути така дочка!) і готувалася вступати до педінституту на історичний факультет.

Коли німці підійшли до Києва, вона чомусь не виїхала і тепер лежить, мабуть, у Бабиному Яру. Вона була молода і гарна — це видно з фотографії. Але вона була ще розумна й добра. Вона була неймовірно чутлива й ніжна. Зрештою, може бути, я вже не пам'ятаю, якою саме була Роза, і в моїй пам'яті живе тільки образ, намальований мною самим? Але з того часу я не зустрів жінки, яка хоч трохи нагадувала б мені цей образ. Може бути, томо я й досі не одружений.

10

Рівно в половині шостої ми, виконробі, один за одним входимо до кабінету Сіласва. Розміщуємося за довгим столом, що стоїть перпендикулярно до столу начальника. Поки розсідаємося, Сіласв, схилившись над паперами, щось пише і не звертає на нас жодної уваги.

Нарада щойно починається, часу попереду багато, і кожен намагається використати його з більшою користю. Лимар витягнув з-за пазухи книжку «Атом на службі людини», Сабідзе поклав перед собою аркуш паперу і вже когось малює. Тихон Генералов, багатодітна понура людина, сидить ліворуч від мене й укладає плян виховної роботи серед власних дітей:

«Плян:

1. Іван — застосувати фізичне покарання (ремінь).
2. Наталя — поставити в кут на 30 хв. за поламаний телевізор.
3. Анна + Люба — купити квитки до лялькового театру.
4. Сергій — перевірити щоденник.
5. Поговорити з дружиною з приводу брудної білизни (можна віднести до пральні)».

Праворуч від мене сідає Васька Сідоркін. Він витягає з кишені маленькі дорожні шахи з дірочками в дошці для фігур.

— Заграємо?

— Давай.

Сідоркін ставить дошку на краї стільців межі мною й собою так, щоб не видно було з-за столу.

Начальник підводить голову.

— Всі зібралися?

— Майже, — відповідає Ермошин, який завжди сідає найближче до начальника.

— Почнемо, либонь.

Начальник присуває до себе цигарки. Усі теж дістають цигарки, а Сідоркін, у якого їх ніколи не буває, тягнеться до моєї пачки. За п'ять хвилин у кабінеті все потоне в диму, але покищо досить світло.

— Хто перший буде доповідати? — питає начальник. — Ермошін?

Ермошін, як найбільш загонистий, доповідає завжди першим. Він устає, прихорошується, поправляє краватку.

— На сьогоднішній день на довіреній мені дільниці . . .

Начальник від задоволення заплющує очі. До того, що говорити Ермошін, він відчуває не практичне, а чисто літературне зацікавлення: мова Ермошіна ллється рівно й плавно, ніби він читає газетну нотатку під рубрикою «Рапорти з місць».

— Колектив дільниці, включившись у змагання за гідну зустріч сорок четвертих роковин Жовтня . . .

— Сорок третіх, — з місця хрипить Сідоркін.

Ермошін спантеличено змовкає, повільно ворухить губами, підраховуючи. Начальник розгублено дивиться то на Сідоркіна, то на Ермошіна і теж підраховує. Перший підрахував Ермошін.

— . . . за гідну зустріч сорок четвертих роковин Великого Жовтня, — продовжує він твердо і кидає зневажливий погляд на Сідоркіна.

— Почекай, — перериває його Сілаєв. — Сідоркін, ви там знову в шахи ріжетеся?

— Зовсім ні! — реве Сідоркін і нахабно їсть очима начальство.

— Дивіться мені.

— Слухаю! — реве Сідоркін і непомітно пересуває фігуру.

Після Ермошіна виступають інші. Всі докладно перераховують успіхи і побіжно згадують про хиби. Як і належить, лають начальника постачання Богдашкіна. Богдашкін сидить за окремим столиком при стіні і незворушно нотує всі зауваги у великий загальний зошит у полотняній оправі. Так він робить кожного разу на всіх нарадах, плянерках і літучках. Якби видати окремо всі записи Богдашкіна, вийшла б досить об'ємиста збірка творів.

Нарешті черга доходить до Сідоркіна. Він з поспіху робить не той хід, що треба, і встає.

— Ну, в мене, значить, повний порядок, — говорить Сідоркін, підтягуючи штани. — Тільки от Богдашкін радіаторів не дає. Богдашкін, запиши.

Богдашкін покійно записує.

Начальник терпляче чекає, потім повертає голову в мій бік.

Останнім виступаю я.

Мене вже ніхто не слухає, всім надокучило, всі хочуть додому. Сідоркін неохоче збирає шахи. Сабідзе зломив олівець і сидить, нудьгує.

Начальник копирсає викруткою в замку стола. Він чекає закінчення мого звіту тільки для того, щоб запитати:

— Ну як, здамо до свят об'єкт?

— Ледве.

— Знову за своє. Товариші виконроби, до свят об'єкт Самохіна має бути зданий. Як здамо, річний плян по управлінню буде в основному виконаний. Тому пропоную кожному з своєї дільниці спрямувати завтра ж на допомогу Самохінові по троє людей. Богдашкін, при розподілі будматеріалів завтра у першу чергу ураховуй потреби Самохіна. Питання є?

— Є, — сказав Єрмошін.

— Твоє питання вирішене, — сказав начальник, — на відпустку підеш узимку. На цьому нараду вважаю закритою. Будьте здорові, товариші.

11

Коло восьмої години ми виходимо на вулицю. Дощ перестав, але, видно, не надовго, вогкий вітер продирається під плащ і проймає наскрізь тіло. Сідоркін підняв ковнір і притримує його рукою, захищаючи від вітру хворе вухо.

Хтось запропонував «роздавити пляшку» — заперечень особливих не було. Взяли в магазині три півлітрівки, пішли до ідальні ткацької фабрики, яка добра була тим, що в ній завжди є жігульовське пиво, і тим, що в ній можна сидіти, не роздягаючись.

Поки ми носили пиво і котлети з макаронами, Сідоркін під столом розлив горілку в склянки і зафарбував пивом. Зробив він це швидко й непомітно.

Підійшла прибиральниця Маруся і, подивившись на нас, похитала докірливо головою.

— Ой, хлопчики, знову горілку принесли. Тут дружинники ходять, півгодини як двох забрали.

— Нічого, Марусю, — сказав Сідоркін, — не бійся, нас не заберуть. — Він поклав на ріг стола п'ятдесят копійок.

Маруся змахнула монетку ганчіркою в долоню і, заспокоївшись, відійшла. Тепер вона не боялася дружинників.

— За що вип'ємо? — спитав Сідоркін.

— Вип'ємо за дружбу, — сказав Єрмошін. — За те, щоб ми завжди лишалися друзями. — При цьому він подивився на мене.

— Далеко підеш, — сказав Сідоркін і випив всю горілку перший.

Ми теж випили. Сідоркін розлив по склянках другу пляшку і так само, як першу, поставив під стіл. Знову випили. Єрмошін, що завжди знав усі новини, сказав, що чув розмову в тре-

сті, нібито з нового року переходимо на великобльокове будівництво.

— Давно пора, — сказав Філімонов, що прийшов до нас щойно два місяці тому, просто з інституту, і горою стоїть за передові методи. — Ото буде. Що місяць, то й дім.

— Що ж у тому доброго, — сказав Сідоркін. — От і бігати-меш з місця на місце. Скажи, Ермошін.

— Я за прогрес, — сказав Ермошін.

— Ну й вали, — охоче погодився Сідоркін. — Ну що, ще по крапельці? У кого пляшка?

Третя пляшка була в мене, але витягнути її я не встиг: у ідально увійшло двоє дружинників — один високий і широкоплечий, з усерозуміючим поглядом, другий маленький і сухенький. При дверях розглянулися і рушили прямо до нашого столика.

— Ну що, хлоп'ята, вип'ємо жігульовського, — привітно запросив Сідоркін і наповнив свою склянку пивом.

— Другим разом, — сказав високий дружинник і, відгорнувши скатерку, заглянув під стіл.

Я завмер і подивився на Сідоркіна. Сідоркін надпив із склянки пива і теж заглянув під стіл. Ермошін раптом зірвався з місця і, сказавши, що треба б принести чаю, не поспішаючи пішов до вікна видачі.

Сідоркін і високий дружинник розігнулися рівночасно і подивилися один одному в очі. Дружинник з подивом і допитливо, Сідоркін дружньо й довірливо.

— Так, — сказав високий дружинник, — вибачте, будь ласка.

— Нічого, не варто, — ввічливо сказав Сідоркін, — заходь-те ще.

— Вибачте, — повторив високий дружинник. — Ходім, Олег. Вони вже дійшли до дверей, але Сідоркін покликав їх:

— Хлоп'ята!

Дружинники знову підійшли до нас. Ермошін дістав свій чай, але, побачивши, що дружинники повернулися, лишився при вікні видачі і читав наклеєне на стіні меню.

— Хлоп'ята, — сказав Сідоркін дружинникам, — хочете, покажу фокус?

— Який фокус? — спитав маленький, і очі його засвітилися від цікавості.

— Ну який. Звичайний, як у цирку, — пообіцяв Сідоркін. — Тільки між нами. Добре?

— Добре, — відразу ж погодився маленький, і високий неохоче підтвердив:

— Добре.

— Ну, гаразд, — сказав Сідоркін, — дивіться під стіл.

Дружинники подивилися. Сідоркін підняв ноги. На підлозі лишилися дві порожні пляшки.

— Бачили? — запитав Сідоркін. — Більше не побачите. — І спустивши ноги, знову прикрив пляшки ногами.

Дружинники розгублено подивилися один на одного, не знаючи, як треба їм повестися в такому випадкові, але потім, видимо, пригадали свою обіцянку.

— Гаразд, — сказав високий дружинник, — на другий раз будемо знати. До побачення.

Вони пішли. Єрмошкін почекав, поки двері за ними зачинилися, і повернувся до столу.

— Ну як чайок? — запитав Сідоркін. — Не прохолов?

— Прохолов, — сказав Єрмошкін, дивлячися набік. — Ви, хлопці, на мене не ображайтеся. Якби що сталося, мені було б найнезручніше з вас усіх.

— Чому ж так? — запитав Сідоркін.

— Ну, розумієш. Я ж веду громадську роботу. Мене знають. Скажуть: «Сам виступаєш на зборах і сам же...»

— А ти одне з двох, — сказав Сідоркін, — або не пий, або не виступай. Женю, давай твою пляшку.

Не пам'ятаю, чому так сталося, але після третьої пляшки ми раптом почали сперечатися про чесність. Єрмошкін сказав, що, як говорити одверто, виконроб і чесність несполучні, як геній і злодійство. Можеш грати чесністю скільки хочеш, однаково тобі доведеться викручуватися, виповнювати липові наряди, складати липові процентовки.

— От уже який Самохін, — сказав Єрмошкін, — а й той не ліпший від нас. Наказали йому здати дім до свят — він любенько здасть його, хоч у якому стані буде цей дім.

Якби це сказав не Єрмошкін, а хто інший, я, можливо, й змовчав би. А тут я раптом запалився і почав говорити, що здам дім тоді, коли він буде повністю готовий, і що мені плювати на Сілаєва і плювати на всіх решту, я зроблю так, як мені велить сумління.

Я заложився з Єрмошкіним за пляшку коньяку, що зроблю саме так, як сказав. Після цього ми розійшлися.

12

Повернувшись додому, я застав свого сусіду Івана Адамовича Шишкіна, як звичайно, на кухні за читанням улюбленої книги. Як називається книга і хто її написав, дізнатися неможливо — обкладинки на ній давно нема, а аркуші розшарпані й розсипаються. Але з цієї книги, і тільки з неї, Іван Адамович опанує всю мудрість і простоту нашого життя.

Забачивши мене, Іван Адамович, як завжди, зірвався і слідом за мною пройшов до моєї кімнати. Книгу, розкриту посередині, він тримав у обох руках.

— Женю, ти подивися, що написане, — сказав він, як завжди з подивом. — Ти думаєш, що ти є. А насправді тебе нема. То є як? — Помовчавши, Іван Адамович сам відповів на своє питання: — А от так. Ні тебе нема, ні кімнати, ні стола — нічого. Усе — тільки наша уява. Всесвітній вакуум. Треба ж над цим замислитися.

Мені тепер замислюватися над цим не хотілося.

— Іване Адамовичу, — сказав я, — не треба мене відразу бивати такими відкриттями. До такого треба доходити поступово.

— То є як?

— Ну, отак. Спочатку уявімо собі, що тут немає вас. А стіл, кімната і я покищо лишаємося на місці. Частковий вакуум.

Іван Адамович уважно подивився на мене, намагаючися збагнути, чи правильно він зрозумів мою думку. Він її зрозумів правильно.

— Ну, гаразд, — сказав він ображено, — я піду.

— Щасливої путі.

13

Засинаю я завжди скоро, але сплю чутливо. Коли за стіною влучать радіо, коли Іван Адамович стукне дверима, коли вулицею проїде пожежна машина — я прокидаюся.

Цього разу мене збудив телефонний дзвінок. «Лише б не до мене», — подумав я, затаївши подих, ніби це могло мене врятувати.

До телефону підійшов Шишкін.

— Галло. А хто його питає? Клава? Ні, він не спить. Зараз я його покличу.

Він постукав до мене в двері і, не почувши відповіді, постукав знову.

— Женю, тебе до телефону.

Я вставив ноги в кімнатні капці і вийшов у коридор. Шишкін, певно, вже лагодився спати, він стояв біля телефону в підштанцях і в окулярах. Його обличчя сяяло від зловтіхи.

— Не міг сказати, що мене нема, — просичав я, палаючи від ненависти.

— Не міг, — сказав Шишкін. — Як же я скажу, що нема, коли ти є. — Іван Адамович нікого ще не обдурював, особливо з жіночої статі.

Я зняв слухальце і почув:

— Як ти гадаєш, що для людини найтрудніше?

— Найтрудніше розмовляти по телефону, коли хочеться спати.

Я почав злегка скаженіти.

— Так, правда, — погодилася вона, ніби я сказав щось мудре. — Слухай, ти чому не приїхав?

— Я був зайнятий.

— Але зараз ти вже не зайнятий?

— Зараз я вже хочу спати. І вже пізно.

— Ще тільки одинадцята година.

Я дивлюсь на годинник: вірно. Мені здавалося, що вже багато пізніше.

— Чуєш, я дуже хочу тебе бачити. Дуже, дуже!

При цьому вона, звичайно, заплює очі і похитує головою. Ця театральна самодіяльність дратує мене, але я все таки погоджуюся.

— Добре, я приїду.

Мені шкода Клаву.

14

Колись Клава була одружена. Сім років вона прожила з одним учителем, який брав активну участь у художній самодіяльності, але потім висунувся, був запрошений до обласної філармонії. Після того він пішов від Клави, вирішивши, що тепер їх інтереси не збігаються. Клава тоді поїхала на Печору, де я з нею й познайомився чотири роки тому.

Вона працювала в нашій амбулаторії, і всі в неї позичали спирту, коли його не було в крамницях. Наші стосунки почалися ще там і тепер продовжуються — за інерцією.

Зараз вона працює в поліклініці дільничним лікарем. Живе на околиці міста у видовженій сірій будівлі, у тій самій, де колись жила разом з чоловіком. Її кімната міститься на другому поверсі в кінці вузького коридору з дверима, розташованими в шаховому порядку по обох його боках. Усі сусіди мене давно знають. Коли я йду коридором, двері по черзі відкриваються, і я йду чи вклоняюся ліворуч і праворуч, ніби хитаюся з одного боку на другий.

Клаву застаю завжди в тій самій позі: вона лежить на низькій тахті, обкладена книжками. Книги вона ковтає у великій кількості, і я їй трохи заздрю. Алеж не можна читати все без розбору. Все, що в Клаві є штучне й удаване, — це від них.

Коли я приходжу до неї, у нас починається вечір питань і відповідей.

— Ти чим приїхав?

— Таксі.

— Надворі холодно?

— Так собі.

— А пам'ятаєш, які морози були на Печорі?

Як не припинити це своєчасно, мені доведеться відповісти на питання про зміну підсоння і про вигляди на врожай, поділитися

враженнями від останнього фільму і висловити свій погляд на алжирську проблему.

— Слухай, нагрій, будь ласка, чаю, — прошу я тільки для того, щоб урвати цей безмежний ланцюг питань.

— Ой, пробач.

Вона хапливо зривається і, загорнувши поли халата, біжить на кухню. Я одгортаю набік книги, лягаю на тахту, курю і намагаюся ні про що не думати.

Блаженний стан. Так би, здається, лежав цілу вічність, але за сім годин мене знову збудить будильник, і знову, проклинаючи все на світі, мені доведеться волочитися до себе на об'єкт, витискати з Богдашкіна матеріяли, лаятися з робітниками або начальством або нудитися на виробничій нараді, для якої, напевно, і завтра знайдеться привід.

Зрештою, все це можна було б стерпіти, якби мене не наглили зі здачею об'єкту. Можна б здати його в тому вигляді, як він є. Але надто вже хочеться зробити щонебудь справжнє, щоб не було соромно.

Звичайно, можна й відмовитися від задачі, саме так я й робив два рази. Але тоді я був молодший і сміливіший. Я легко переїжджав з місця на місце і, живучи в наметах чи тимчасових бараках, з презирством ставився до комунальних вигод.

Клава внесла чайник, налила чаю і підсунула тарілку з коржиками власного виробу. Сама сіла навпроти і, підперши голову руками, дивиться на мене, як я їм і п'ю.

— Щось ти погано виглядаєш, — сказала вона. — Ти, по-моему, нездужаєш.

— Хороші коржики, — сказав я, — як тобі вдається такі робити?

— Вип'єш чай, я тебе, либонь прослухаю. Щось мені твій вигляд не дуже подобається, — сказала Клава.

— Нема мене чого слухати, — сказав я, — я не грамофонна платівка. Мій вигляд мені самому не подобається.

Клава взяла мою руку в свою і потримала недовго.

— Пульс у тебе зовсім нікчемний, скидається на передінфарктовий стан.

— Минулого разу ти говорила те саме, — сказав я. — У кожного виконроба кожного дня передінфарктовий стан. Особливо перед святами.

— Як ти не віриш мені, — образилася Клава, — піди до іншого лікаря.

— Я пішов би. Якби знав, що мене покладуть у лікарню.

Сам собі я подумав, що в лікарню лягти зараз було б дуже непогано, хай Сілаєв сам собі здає мій об'єкт, як уже він йому так подобається.

— Хороші коржики, — сказав я. — Де ти дістала муку?

— Хороша господиня все дістане. Правда ж, я хороша господиня?

— Не хизуйся, я однаково з тобою не одружуся.

Вона засміялася.

— Тому що це залежить не тільки від тебе. Між іншим, як там ведеться Зої?

— Якій Зої?

— Ну, твої симпатії. Котра працює в забігайлівці. Я думаю, ти мав би в неї успіх.

Все це говориться в підкреслено жартівливому тоні, але при цьому вона кидає на мене швидкий і тривожний погляд. Вона боїться, що жарт містить долю істини.

Між іншим, поки я п'ю чай, відбувається такий епізод. Клава раптом блідне і прикладає долоню до грудей біля горла.

— Що тобі? — схоплююся я.

Вона не говорить ні слова. Заплющивши очі, махає рукою. Потім, передихнувши, усміхається.

— Та так... дрібниця.

— Тобі погано?

— Трохи. Не звертай уваги.

Я дивлюся на неї підозріло. Це вже не з книжок. Клава зідхає.

— Дурненький. Врепті-решт я лікар і знаю, що треба робити в таких випадках.

— Ти знаєш це не як лікар, а як баба.

— Хоч би й так, — погодилася Клава. — Тому й знаю.

Ну, що ж, у її віці вона має право на такий досвід, але однаково це здається мені образливим. Роза так би не сказала.

Я відсунув склянку і встав.

— Ти хочеш піти? — тихо запитала вона.

— Так, — сказав я.

В очах у неї навернулися сльози, але вона не заплакала.

— Як тобі надокучило, ти можеш піти, — сказала вона помовчавши. — Я не буду тобі перешкоджати. Господи, яка я ідіотка. Пощо я примушую тебе нервуватися? Ти хороша, добра, талановита людина.

Якби вона закричала або заплакала, я далєбі пішов би. А так я не міг цього зробити.

— Ти знову говориш дурниці, — промимрив я, заспокоюючись. — Ніякий я не талановитий. Звичайна сіра людина. І пощо тобі, щоб я був талановитим? У тебе вже був один талановитий. Тобі ще мало?

Стрілка підійшла до дванадцятої. Клава довго думала про щось своє, потім запитала:

— Скажи, ти мене хоч трошки любиш?

— Скільки разів можна питати про те саме?

— Не гнівайся. Просто мені здається, що ти ходиш до мене з співчуття. Співчуття — найогидніше людське почуття.

— Неправда, — казав я втомлено. — Це ти прочитала в своїх книжках. Було б зовсім непогано, якби ми більше співчували одне одному.

Я вже зовсім засинав, коли Клава штовхнула мене в бік.

— Ти знаєш, про що я думаю?

— Про що? — Я не був у змозі навіть гніватися.

— Я думаю про те, як хороше знати, що завжди поруч з тобою є така людина!

Це вона про мене. Книжки не доведуть її до добра.

15

Другого дня погода трохи поліпилася, зранку виглянуло сонце. Робітники сиділи на колодах коло розчиномішалки, курили. Більшість з них були мені незнайомі — їх прислали інші виконробы за наказом Сілаєва. Хто з них до чого — видно було з інструменту. Разом з Шиловим я розвів їх по робочих місцях, обійшов об'єкт і повернувся у виконробську. У виконробській за моїм столом сидів такий собі Гусев, кореспондент міської газети. У газеті він, видно, вважався фахівцем у будівельних справах, бо весь час товкся в нашому тресті. Нариси його не відзначалися стилевою різноманітністю і майже завжди починалися приблизно так: «У тресті „Житлобуд” усі добре знають бригадира такого-то...»

Побачивши мене, Гусев устав з-за столу і пішов мені назустріч. Був він, як завжди, у вельветових штаних, болгарській куртці із штучної шкіри і в синьому береті.

— Привіт, старий, — сказав він у пориві високого ентузіазму і довго тряс мою руку.

«Ну що ж, — подумав я, — як каже Письменник, часу доста, будем трясти».

— А я до тебе в справах, — сказав Гусев, натрясшися доста.

— Нарис про мене писати?

— Звідки ти знаєш?

— Така я прониклива людина, — сказав я. — Це тобі Сілаєв порадив?

— Він, — сказав Гусев, виймаючи товстий, схоплений гумкою бльокнот.

Цю подію я сприйняв як лихий знак. Як уже про мене вирішили писати в газеті, то спокою тепер не дадуть.

— Кажуть, скоро головним інженером будеш? — спитав Гусев. Він сів проти мене і поклав нога за ногу.

— Почекай ще, — сказав я, — може й буду. І взагалі ти на-

писав би про когонебудь іншого. От хоча б про Шилова. Кращій бригадир у тресті.

— Про нього я вже писав, — сказав Гусев і зробив помітку в бльокноті, мабуть, стосовну моєї скромности. — Ну давай, щоб задурно часу не гаяти, ти мені розкажи коротко про себе.

— Пощо це тобі? — запитав я. — Однаково напишеш: «У тресті „Житлобуд” усі добре знають виконроба Самохіна. Ця висока плечиста людина з відкритим обличчям і привітним поглядом недарма користується повагою колективу. „Наш Самохін”, — з любов'ю кажуть про нього робітники».

Гусев поклав бльокнот на край столу, ввічливо посміявся і сказав:

— Ти, старий, даремно так про мене. Я зовсім не прихильник штампів. Розумієш, я хочу почати з війни. Ти на фронті був?

— Був, — сказав я. — Можу дати цікавий матеріал.

— Тепер це не потрібне, — сказав Гусев. — От на двадцять третє лютого буде готуватися святочне число, тоді будь ласка. Можемо навіть разом написати. А покищо мені потрібна війна для початку. Тут у мене буде так: «Сорок п'ятий рік. Тебе викликають до командира дивізії і пропонують збудити будову двірця...»

— Почекай, — сказав я. — Я ось ніяк не пригадаю, щоб мене викликали до командира дивізії. Я з командиром полку розмовляв тільки раз за всю війну, коли ми стояли в резерві, і він витнав мене з шереди за те, що в мене не були почищені чоботи.

— Це не істотно, я йому теж говорив — не істотно.

— От розумієш, я йому теж говорив — не істотно. А він мені за розмови вліпив п'ять діб суворой гавптвахти. Правда, сидіти мені не довелося, наступного дня нас відправили на передову.

— Слухай, усе це не цікаве, — сказав Гусев. — До чого тут гавптвахта? Я ж пишу нарис і трошки домислив. Чи маю я право домислити?

— Маєш, — сказав я, — але річ у тому, що в сорок п'ятому році я не воював, а вчився вже в інституті, бігав на милицях з поверху на поверх, тому що лекції в нас були в різних аудиторіях.

— А ти що, був поранений? — здивувався Гусев. — Я не знав. Це дуже цікаво. — Він записав щось у бльокнот.

— Дуже цікаво, — сказав я. — Особливо коли тобі в певне місце вліплять уламок від протитанкової гранати. Приемне відчуття.

— Так, — співчутливо сказав Гусев. — Мабуть, боляче було. Але я про війну просто так, для початку. Мені треба показати, що ти збудював дома, мріючи їх будувати. Зараз тема боротьби за мир дуже важлива. Ти на війні офіцером був?

— Ні, — сказав я, — я на війні був старшим сержантом і ніяких домів не збудював, тому що служив у розвідці.

— Яка різниця, де ти служив, — сказав він, — для ідеї важливе, щоб ти збурював дома. Тепер ти мені скажи ще ось що. Коли ти вирішив стати будівельником — на війні чи ще в дитинстві?

— Та як тобі сказати, — завагався я. — Розумієш, після поранення я жив якраз проти будівельного інституту. В інші інститути треба було їздити трамваем, а в цей — тільки перейти дорогу. А я ходив тоді на милицях...

— Зрозуміло, — сказав Гусев, але в бльокнот нічого не записав. — Тепер скажи мені ще: у тебе є якісь винаходи чи раціоналізаторські пропозиції?

— Нема, — сказав я, — я принципово нічого не винаходжу, хочу подивитися, вийде щонебудь у людей без мене чи ні.

— Ну і як?

— По-моєму, виходить. Уже винайшли таку бомбу, після якої дома й машини лишаться, а ми з тобою перетворимося в легеньку хмаринку. Але можу тебе запевнити, що я в цьому винаході ніякої участі не брав.

— Так, — сказав Гусев і багатозначно помовчав.

— Так, — сказав я, — А ти знаєш, хто винайшов чайник?

— Чайник? — Гусев задумливо потер високе чоло. — Ломоносов?

— Правильно, — сказав я. — Ломоносов відкривав закон збереження енергії, писав віршики, а у вільний час вигадував чайники. Тільки не ті, що стоять у нас у господарському магазині і в яких відриваються держакі. Їх вигадав Юрцьо Голіков, що працює інженером в артілі «Посудореманент».

Гусев мені надокучив, і я умисне базікав різні нісенітниці, щоб його спантеличити. Йому це теж, видимо, надокучило. Він поклав бльокнот у кишеню, кинув недопалок до печі і підвівся.

— Я ліпше напишу, — сказав він, — а потім покажу тобі. Добре?

— Правильно, — сказав я. — Пиши, потім побачимо.

Гусев вийшов. Я посидів ще трохи і пішов по поверхах. На об'єктах, як завжди буває під час авралів, творилося щось несамовите. Одні працювали на всю силу, поспішаючи, інші не працювали зовсім, сиділи на підвіконнях, курили, оповідали анекдоти. На мене ніхто не звертав жодної уваги, ніби я до цієї справи був зовсім непричетний. Мені самому здалося, що я тут зайвий, я ходив ні в що не втручаючись, поки не зіткнувся з якимсь пелехатим хлопцем, який навішував двері в четвертій секції. Він брав дверні завіси, встромляв шруби і заганяв молотком їх ледве не з одного вдару по саму шапочку. Скринька з інструментом лежала позад нього, увесь інструмент і шруби були розкидані по підлозі.

— У тебе викрутка є? — спитав я хлоп'ягу.

— Нема, — сказав він. — А нащо?

— Хіба не знаєш, що шруби належить викруткою закручувати?

— І так з'їдять. — Пелехатий махнув рукою і заходився коло чергового завіса.

— Ти з якої дільниці? — спитав я його.

— З ермошінської.

Я сам зібрав його інструмент, акуратно поскладав у скриньку. Хлопець перестав забивати шруби і подивився на мене з цікавістю.

Склавши інструмент, я взяв скриньку і подав її хлопцеві.

— До побачення, — сказав я йому, — передавай привіт Ермошину.

Хлопець узяв скриньку і довго стояв проти мене, похитуючись і дивлячись на мене з-під лоба.

— Ех ти, шкура! — щиро сказав він і, сплюнувши, пішов по сходах.

Я повернувся у виконробську і подзвонив Сілаєву. Я хотів сказати йому, що не буду здавати дім, поки не доведу його до повного порядку. Хай Ермошін купує мені програний коньяк. Хай він знає, що не всі такі як він, що є люди, які ніколи не йдуть проти свого сумління.

Коли я думав про це, мене аж розривало почуття власної шляхетности, сам собі я здавався вродливим і мужнім.

Але весь мій запал охолодила Люся, яка сказала, що Сілаєв поїхав на сесію райради і сьогодні вже не повернеться.

Ну що ж... Можна відкласти цю розмову на завтра.

16

Цього дня додому я повернувся раніше, ніж звичайно. При дверях мене зустрів Іван Адамович. Він якимось дивно усміхався, відводячи очі набік, ніби був у чомусь винен. Я відразу зрозумів, що щось сталося, але додуматися, що саме сталося, було трудно. Я подивився на Шишкіна, він якимось зіщулювався і глупо хихикнув. Я знизав плечима і пройшов у кухню напиться води. У кухні на стільці сиділо дівча років двох, обгорнене рушником не першої свіжости. Перед ним на кухонному столі стояла тарілка з манною кашею. Дівчинка набирала кашу рукою, розмазувала по обличчю, а те, що потрапляло їй у рот, випльовувала на рушник.

— От, розумієш ти, — ніяково хихикнув Іван Адамович, — племінниця вдень залишила. Говорить: «До кіна сходжу». Шість годин минуло, а вона не йде... Ну-у, не вигадуй! — суворо закричав він на дівчинку, яка вирішила прискорити марудний процес розмазування каші і занурила в тарілку обидві руки. — Не

вигадує, — сказав Іван Адамович, — а то дяді скажу, він тебе в мішок посадить.

Дівчинка вийняла руки з тарілки, подивилася спочатку на Івана Адамовича, потім на мене і заплакала.

— Ну, не плач, — почав заспокоювати її Іван Адамович, — іди дядю. Ми тобі не віддамо Машеньку.

Дівчинка плакала. Іван Адамович розсердився.

— А я от твого крику не чую, — сказав він, — Зрозуміло? То є як? А отак, не чую, та й усе. — Старий зробив уїдливе обличчя. — Нема ніякого крику. І тебе самої нема і мене нема — одне порожнє місце. Всесвітній вакуум. О!

Дівчинка подивилася на нього уважно і заплакала ще голосніше.

Я пішов до себе в кімнату.

— Женю, я тобі там листа кинув, — крикнув мені услід Іван Адамович.

Лист лежав на підлозі. Я взяв його й відкрив. У ньому було всього лише кілька рядків.

«Здрастуй, дорогий друже Женю, вирішив написати тобі цю писульку, хоч від тебе давно вже нічого не одержував. Видно, ти зовсім загорився (жарт) і не хочеш знати своїх старих друзів. Я тут працюю начальником БУ, будую один невеликий заводик. Як тобі надокучить сидіти на одному місці, приїзди до мене. Роботку підшукаємо. Для початку будеш старшим виконробом. Робота, як кажуть, не брудна і грошовита. Стосовно квартири покищо нічого обіцяти не можу, але потім щось придумаємо. Ну все. Будь здоровий і думай. Привіт від Севки. Він працює в мене начальником ВТВ, одружений, має троє дітей, але по-старому малює різні пейзажі.

Загалом, приїжджай. Чекаю відповіді. Тисну лапу.

Владик».

Я перечитав листа два рази. Приємно, дідько його візьми, одержати несподівано листа від старих друзів. Севка і Владик працюють разом. Цікаво, які вони зараз. Бодай би фотокартку вистали, собаки. У Севки троє дітей. Лише подумати. Я його пам'ятаю зовсім пацаном. Такий рижий, засмоктаний, вся морда в подряпинах, він вічно бився з своєю старшою сестрою. Він досить удаво малював, і ми думали, що йому проста дорога в малярі. Але, видно, не вийшло. Чи то здібностей не вистачило, чи ще що інше.

Я ще раз перечитав листа. Ну що ж... Либонь, він саме до речі. Зручний вихід з становища. Здавайте свої дома самі, а я поїду на Сибір. Я не буду спільно з вами халтурити й червоніти за цю халтуру.

Заразом вирішиться й питання з Клавою. Наші стосунки надто затягнулися. Тепер усе. Не варто себе обдурювати, не варто мучити одне одного.

У цей час у дверях подзвонили. У нас у квартирі не так уже часто бувають гості — я прислухався. Я чув, як Іван Адамович відчинив двері, як він з кимось говорив. Незнайомий жіночий голос питав мене. Я вийшов у коридор. Жінка стояла на сходовому прип'ячку. Іван Адамович розмовляв з нею через щілину і притримував двері, щоб на випадок чого зачинити їх. Я відсунув Шишкіна і запросив жінку зайти. Вона пройшла, шелестячи до-рогим хутром, припорошеним дощовими краплями.

— Ви мене, звичайно, не пам'ятаєте, — сказала жінка, розглядаючи мене і короткозоро мружачися. — Ми з вами минулого року зустрічалися в день народження Клави.

Але я її дуже добре пам'ятаю. Вона була найтовстіша на цьому вечорі. Я навіть запам'ятав, що її звать Надю, що вона працює гінекологом у тій самій поліклініці, що й Клава.

— Ну чому ж, Надю? — сказав я. — Дивно було б, якби я не запам'ятав вас.

Я повісив її хутро на вішак і запросив Надю до себе, вибачившись за нелад.

— Нічого, — сказала вона, входячи до кімнати й оглядаючи-ся. — Я розумію. Самотницький побут. Якби у вас була жінка...

— Чого нема, того нема.

Я причинив за нею двері. Але не щільно, щоб Іван Адамович не карався в даремних здогадах.

Надя почала розмову з того, що, очевидно, її візита мені здається дивною. Я відповів, з поспіхом пригадуючи правила доброго тону, що я, звичайно, не чекав, але це тим більше приємно...

— Не думаю, щоб вам це було дуже приємне. — Вона дістала з торбинки цигарку й запалила. — Тема нашої розмови децю делікатна... Але я лікар і дозволю собі говорити просто. Ви, звичайно, знаєте, що Клава вагітна.

— У загальному... Звичайно... я догадувався.

— У загальному, звичайно, — перекинула вона мене. — Що ж вам догадуватися? Це — вибачте мене — видно неозброєним оком. Але справа не в цьому. Справа в тому, що Клава хоче, як це кажуть, припинити вагітність, а це їй робити ні в якому випадкові не можна. Це для неї просто смертельно небезпечно. Я зовсім не перебільшую.

— Чому ви не скажете їй це особисто? — спитав я.

— Я їй казала. Вона й слухати не хоче. Вашу думку вона цінує більше, ви повинні вплинути на неї.

— Добре, — сказав я невпевнено, — я спробую.

— Спробуйте, — сказала вона, підводячись. — А взагалі моя вам рада — одружуйтесь. Я теж довгий час жила сама і нічого хорошого в цьому не знайшла.

— Так, але між нами є невелика різниця, — боязко зауважив я.

— Абсолютно умовна.

Я не хотів сперечатися і провів її до дверей. «Ну от, — думав я, повернувшись до кімнати. — Тепер усе стало на свої місця».

Посидівши ще трохи, я зняв зі стільця штани й почав одягатися. Годинник показував половину дванадцятої.

У коридорі я зустрів Івана Адамовича. Він тримав двома пальцями флянеллові штанчата, і обличчя його висловлювало повну розгубленість.

— Женю, — сказав він. — Ти дивись, чого наробила, безсромниця. Бачиш?

— Не бачу, — сказав я.

— То є як? — здивувався Іван Адамович.

— Так. — Я здвигнув плечима. — Не бачу, та й усе. Це все тільки ваша уява, Іване Адамовичу.

Вільною рукою Іван Адамович задумливо почухав карк.

— Так воно ж пахне, — сказав він невпевнено.

17

Клава ще не спала. Вона сиділа перед дзеркалом у самій сорочці і чимось мастила волосся. Побачивши мене, вона розгубилася і сховала якусь пляшечку у шухляді стола.

— Ти що робила? — запитав я, хоч мусів би, мабуть, промовчати.

— Нічого.

Вона дивилася на мене й далі розгублено. Волосся в неї було мокре. Я зрозумів, що вона фарбувала його. Мені стало шкода її, і, щоб приховати це, я сказав:

— Дурна ти.

Вона винувато притислася до мене напудрованою щокою.

Потім запитала:

— Ти чого приїхав?

— Так просто. А тобі не подобається?

— Ні, мені дуже подобається, лише що я не чекала.

— Приємна несподіванка, — сказав я. — Бачиш... щойно в мене була Надя...

— Так? — Клава насторожилася. — Ну і що вона тобі сказала?

— Вона мені сказала все, що належало.

— От ідіотка! — розгнівалася Клава. — От ідіотка! А хто її просив? Я її просила? Чого вона втручається?

— Вона говорить, що для тебе це небезпечно.

— Вона все бреше. Що вона розуміє? Ти їй не вір. Я теж лікар і розуміюся на цих справах не гірше від неї.

— Клаво, я хочу тобі сказати, що коли це дійсно так...

Вона подивилася на мене глузливо.

— Я, звичайно, ціную твою шляхетність, але це не так. Ти не хвилюйся, все буде в порядку.

Ну що ж... Як вона сама вважає, що небезпеки немає... Та й вона ж справді лікар.

— А ти знаєш, — сказав я, — я одержав листа від Владика. Пам'ятаєш, я тобі про нього говорив.

— І що він пише?

— Нічого особливого. Кличе мене до себе. Він там буде якийсь завод.

— Ти хочеш поїхати? — швидко спитала Клава.

— Не знаю, — сказав я. — Тепер навряд.

— Як хочеш, їдь, — сказала Клава. — Я тебе не тримаю. Нічого особливого не сталось. Все лишається, як було.

— Ні, — сказав я, — тепер було б просто глупо виїжджати. Я скоро буду головним інженером.

— Правда? — здивувалася Клава. — З чого б це раптом?

— Не знаю. Так хоче начальство.

— Я дуже рада за тебе. — Вона притягнула мою голову до себе і поцілувала. — Ти знаєш, як тобі без мене ліпше — ти йди. Я тебе не тримаю. Я не хочу, щоб ти почував себе зв'язаним.

— Не вигадуй дурниць, — сказав я. — Нікуди від тебе йти я не збираюся.

— А ти мене любиш?

— Так.

Вона подивилася на мене недовірливо, але нічого не сказала. Ранком, коли я збирався йти на роботу, Клава запитала:

— Тепер не побачимося до самих свят?

— Чому? — сказав я. — Можемо побачитися хоч сьогодні.

— Правда? — втішилася Клава. — Давай сьогодні сходимо в кіно.

— Давай, — погодився я, хоч у кіно мені йти не хотілося. Але я хотів зробити Клаві приємність.

18

Цей день проминув порівняно спокійно, мені майже ніхто не телефонував, нікуди мене не викликали. Я навіть подумав, що про мене забули. О четвертій годині, після відходу робітників, я подзвонив у трест, сказав, що не зможу бути на літучці, тому що захворів. І поїхав у поліклініку за Клавою.

Фільм, на який ми збирався з Клавою сходити, вже пройшов, але в кінотеатрі «Новатор» демонстрували інший новий фільм, тепер бо їх випускають багато.

Ми хотіли піти на шестигодинний сеанс, але квитки дістали тільки на десяту, часу попереду було багато, йшов дощ, і Клава сказала:

— Твій дім поруч. Ходім, посидимо в тебе. За весь час ти мене жодного разу не запросив до себе. Я навіть не знаю, як ти живеш.

Дома в мене, як завжди, був нелад, і тому я погодився без особливої охоти.

Дорогою ми купили маленького ослика на дерев'яній підставці і принесли його Машеньці, мати якої зовсім зникла.

Побачивши незнайому жінку, Машенька злякалася й заплакала. Я провів Клаву до кімнати, попередивши її, що в мене нелад, але щоб вона й не думала прибирати. Після цього я повернувся до Машеньки і віддав їй подарунок. Машенька поставилася до іграшки байдуже, зате Іван Адамович був задоволений.

— Дивися, якого слоника купив тобі дядько, — весело сказав він.

— Це не слоник, а ослик, — поправив я його.

Іван Адамович прочитав по складах назву, написану на налітці: «О-се-ле-ик» — і, поставивши іграшку на місце, вперто сказав:

— Слоник.

Я вже не сперечався.

— Мати так і не приходила? — запитав я.

— Ні, — сумно сказав Іван Адамович, — не приходила. Телеграму прислала з Воронежа — заміж вийшла.

Я повернувся до кімнати. Клава стояла при столі і, тримаючи в руках фотографію Рози, розглядала її.

— Це твоя нова симпатія? — спитала вона з перебільшеним спокоєм.

— Постав на місце і не чіпай, — сказав я.

Це її несподівано обурило.

— Так? А як я не поставлю?

— Клаво, постав, — сказав я стримано й досить миролюбно.

— А як не поставлю?

— Постав! — підвищив я голос.

— Не поставлю! — уперлася Клава.

Тоді я заревів і затупав ногами. Такого зі мною ще не бувало. До цього часу, коли я згадую про це, мені робиться соромно.

Клава раптом ні з того, ні з цього кинула знятку на підлогу. Задзвеніло скло. Ось вони, родинні сцени!

Я мовчки ступив до неї. Клава подивилася на мене й поблідла.

— Не смій! Не смій! — закричала вона. — Ти потім пошкодуеш! Тобі самому буде соромно!

Хороше я, мабуть, виглядав, коли Клава подумала, що я її буду бити.

Двері прочинилися. В кімнату заглянув цікавий до всього Іван Адамович, але, побачивши моє озвіріле обличчя, відразу ж захряснув двері.

— Та чи ти знаєш, хто це? — запитав я зловісно.

— Знаю, — сказала Клава. — Пощо ти крутиш мені голову? Як я тобі гидка, можеш забиратися до неї. До цієї твоєї...

Клава з плачем вилетіла за двері.

Я прихилився до стіни. Я задихався. Знову защеміло серце.

Трохи заспокоївшись, я присів навпочіпки і почав збирати уламки скла. Врешті-решт нічого страшного не сталося. Побилося тільки скло. Знятка була ціла. Я обережно звільнив її від уламків і поклав на стіл.

Великі очі Рози дивилися на мене задумано й сумно. «Ех ти, — подумав я про Клаву, — знайшла до кого ревнувати».

Мій гнів згасав. У чому винна Клава? У тому, що вона гірша від Рози. Але хто знає, якою була Клава у вісімнадцять років і якою була б Роза, якби їй довелося прожити стільки і так, як Клаві.

Спіймавши себе на цій думці, я здивувався. Що це таке? Я почав гірше ставитися до Рози? Чи ліпше до Клави? Мене навіть почало мучити сумління, і я подумав, чи не наздогнати й не повернути мені її? Але, прикинувши приблизно, що вона вже далеко (можливо, доходить до зупинки), я збагнув, що бігти треба буде дуже швидко. Бігти мені, зрозуміло, не хотілося. «Завтра подзвоню, вибачуся», — вирішив я.

І як був, у пальті, приліг на тахту.

19

Потім мені надокучило лежати, і я вийшов на вулицю. Дощ перестав, але однаково було холодно й вогко. По другому боці вулиці в забігайлівці світилося. Там була сама тільки Зоя. Вона перетирала виделки й ложки і збиралася відходити. Побачивши мене, вона здивувалася.

— Щось ви увечорі до нас оце вперше, — сказала вона. — Видно, жінка не хоче готувати.

— У мене немає жінки, — сказав я.

— Оповідайте, — кокетуючи засміялася Зоя. — Усі мужчини говорять — нема, а потім виявляється, — у нього і жінка й діти.

— У мене немає жінки, Зое, — повторив я. — І дітей теж немає.

У забігайлівці нічого не було, крім холодних котлет.

Платячи, я разом з грошима витягнув з кишені квитки і тільки тепер пригадав про кіно.

— Зое, до кіна не хочете сходити? — несподівано для самого себе запропонував я.

— Я б із задоволенням, — сказала Зоя, — але ви, мабуть, жартуєте,

— Та ні, Зое, серйозно, — сказав я. — Ось квитки.

Зоя погодилася. Ми вийшли разом, і я поміг їй замкнути двері. До початку сеансу лишалося близько години, і ми вирішили поблукати по вулиці.

Я не знав, з чого почати розмову, і запитав:

— Зое, а що ви робите у вільний час?

— Коли як, — сказала Зоя. — Іноді з дівчатами на танці ходжу або в кіно. А то просто сиджу дома, вислови переписую.

— Що?

— Вислови. Ну от знаєте, наприклад, такий вислів: «Ліпше померти стоячи, ніж жити на колінах». Це Дольорес Ібаррурі сказала. Або ось вислів Гюґо: «Життя — квітка, любов — мед з неї». У мене цих висловів уже повних два альбоми є. Як мати їх багато, ніяких книжок читати не треба!

— Дивіться! Це цікаво... — сказав я. — Значить, ви зберігаєте в цих альбомах усю мудрість у чистому вигляді?

— У чистому, — погодилася вона. — Ви знаєте, в мене письмо дуже гарне, хоч навіть середньої школи я не закінчила. А от у моєї сестри висока освіта — вчителька вона, — так ви не повірите, як напише щонебудь, сама не розбере. А у вас висока освіта?

— Та ніби висока, — сказав я.

— А правда, що ви дуже сильний?

— Звідки ви таке взяли?

— А мені один хлопець оповідав. Він з нашою куховаркою товаришує. Каже, що з вами разом працює. Його Сашею звать.

— Не знаю, — сказав я, — зі мною багато Саш працює. Як прізвище?

— Прізвища не пам'ятаю. Білявий такий, волосся довге-довге.

— А, — догадався я, — Письменник?

— Як, хіба він письменник? — здивувалася Зоя.

— Еге, — сказав я. — Письменник. — Знаєш що, давай будемо на «ти». Так якось простіше. Правда?

— Правда, — погодилася вона. — Ліпше дружне «ти», ніж холодне «ви».

— От власне, — сказав я. — І так холодно. Давай зайдемо у фойе. Погріємося, журнальчики подивимось.

Вона погодилася. Ми зайшли. Подивитися журнальчики нам не пощастило, у фойе виступав режисер, що ставив цей фільм. Стоячи при стіні, ми слухали його. Режисер оповідав, як був поставлений фільм, як героїчно працював весь знімальний колектив, які надії вони покладають на цю роботу. В кінці своєї промови він сказав:

— Коли наш фільм змусить вас над чимось замислитися, коли, побачивши його, ви станете хоч трошки ліпшими й розумнішими, ми будемо вважати, що наше завдання виконане.

Ні ліпшими, ні розумнішими після цього фільму ми не стали.

Коли ми йшли з кіна, Зоя довго мовчала й зіджала, думаючи про щось своє. І нарешті спитала:

— Женю, а що таке любов?

— Не знаю, — сказав я.

Вона зідхнула і сказала задумливо:

— Любов — це бурхливе море, любов — це лютий гураган.

Я з нею погодився.

Ми дійшли до її дому. Я швидко попрощався і пішов, вирішивши, що тепер доведеться снідати в іншій забігайлівці.

20

І ось надійшов день, якого всі чекали в нашому управлінні. Ранком мене викликав до себе Сілаєв. Він сказав, що наказ про мое призначення затверджений і що після свят я можу приймати справи. З Клавою я до цього часу не помирився. Настрій у мене був огидний, мое призначення мене не тішило.

— Ну що, Євгеніє, виходиш у люди, — бадьоро сказав Сілаєв. — Скоро взагалі великою людиною будеш. Сьогодні здаси дім, а після свят приймеш справи. Ти чого нахмурився?

— Самі знаєте чого, — сказав я. — Халтурити не хочеться.

— Що робити? — сказав Сілаєв. — Не завжди ми можемо робити те, що хочеться. Райком вимагає здати — проти нього не підеш. Тепер така справа. Перша секція в тебе ніби ліпше від інших викінчена?

— Ніби.

— Ну от. І асфальт при брамі є. А біля інших нема.

— Ну й що? — не зрозумів я.

— Та як же — що? Перший день на будові, чи що? — Сілаєв розвів руки. — На вулиці брудно, а комісія прийде в черевичках, люди інтелігентні.

— Думаєте, по грязі не захочуть ходити?

— Не захочуть, — упевнено сказав Сілаєв. — Я їх знаю. Сам такий.

Мені було вже байдуже. Робіть, що хочете, і я буду робити, що хочете, — так буде спокійніше.

Я вийшов з кабінету. У приймальні товклося багато люду. Секретарка Люся бадьоро стукала по клявішах машинки — друкувала акт здачі-прийому об'єкту. Біля неї на стільці сидів Сідоркін і освідчувався Люсі в коханні.

— Значить, не підеш за мене заміж? — питав він з найсерйознішим виглядом.

— Ні, — відповідала Люся, — ти вже старий і худий.

— Це добре, — сказав Сідоркін. — Помру, кістяк здаси в музей — більше грошей дістанеш.

— Ти чого тут стовбичиш? — спитав я його.

— Богдашкіна чекаю. Поговорити треба, дуже вже він добра людина.

У що мить у приймальні з'явився Дроботун — представник райвиконкому, незмінний голова всіх комісій приймання будівель. Я його не бачив місяців зо три. За цей час він ще більше згруб, розрісся в плечах, і його військовий костюм, у якому він кілька років тому вийшов у відставку, уже розлазився по рубцях. У руках він тримав важкий від дощу плащ-намет.

Дроботун кивнув мені й Сідоркіну, потім подивився, що друкує Люся.

— Уже готове? — запитав він.

— Зараз буде готове, — відповіла Люся. — Оцінку поставимо тепер чи потім самі напишете?

— Давай тепер, — сказав Дроботун. — Щоб не рукою. Офіційно. Пиши: «Будова прийнята з оцінкою „добре”».

— А може, вона зроблена на «відмінно»? — запитала Люся.

— Такого не може бути, — впевнено сказав Дроботун. — На «відмінно» Растреллі робив або Россі якийнебудь. Тепер усі роблять на «добре».

21

Скоро прийшло ще двоє — члени приймальної комісії. Санінспектор, маленька худа людина з запаленими грудьми й золотими зубами, і представник райкому комсомолу, якийсь студент. Мав прийти ще один представник від якоїсь громадської організації, але Дроботун чекати його не захотів.

— Гаразд, — сказав він, — захочуть — потім дійдуть. Свято на носі, жінка веліла харчів купити.

— Мені теж би скоріше, — одверто сказав санінспектор. — Костюм треба забрати з хемчистки.

Студентові, видно, нічого не було потрібно, він промовчав.

Ми вийшли на вулицю. Дощу не було, але він міг от-от піти; низькі жмари сунули над землею. Було холодно. На пустирі глинистий ґрунт розкис, довелося йти в обхід по асфальту. Дроботун у роздутому плащі-наметі йшов попереду, дивлячись під ноги й обережно обходячи бузкові від машинової оливи калюжі. Я подивився на його чисті черевики з повстяним верхом і подумав, що Сілаєв має рацію: черевики голова комісії бруднити не захоче.

Ми дійшли до дому і зупинилися. Теслярі вже розібрали паркан, дім видно було з дороги, він блищав свіжою фарбою й вишканими вікнами.

— Зовні ніби нічого собі, — сказав Дроботун, — подивимося, як там усередині.

— А це що? — показуючи пальцем на стіну, запитав студент, який досі мовчав.

— Де? — запитав Дроботун.

— А ось щілина. Виходить, не встигли побудувати дім, а він уже луснув.

Ми не відразу зрозуміли, в чому річ, а коли зрозуміли, Дроботун перекинувся поглядом з санінспектором, і обидва вони по-благлииво посміхнулися.

— Це не щілина, — похмуро сказав я. — Це рубець від осідання.

Хлопець зніяковів, почервонів, але сказав дуже суворо:

— Перевіримо. Покажете потім проект.

Я зрозумів, що клопоту з ним не позбудешся.

Так воно й сталося. Поки ми ходили по першій секції, де було в загальному все в порядку, студент кудись збіг. Ми ходили втрьох. Дроботун неухважно тикав пальцем у стіни, дивився на вікна, двері. В одній квартирі він показав мені на мокру підлогу.

— Треба було раніше поливати, — похмуро сказав Дроботун, — щоб устигла хоч трохи підсохнути.

Це була робота Письменника. Якби він трапився мені зараз на очі, я з нього душу витряс би.

Санінспектор заглибився в свої справи: оглядав кухні, ванни, вбиральні, смакав колодочки промивних бачків. Підлоги й двері його не цікавили.

Ми обійшли всі поверхи, і я запропонував голові й санінспекторові подивитися другу секцію. Запропонував я це просто для очистки сумління, напевно знаючи, що вони відмовляться.

— Що там дивитися? — сказав Дроботун. — Все ясне. Де акт?

Я вийняв акт, складений учетверо, з кишені. Я вже думав, що зараз усе скінчиться, й утішився. Як уже я не можу робити все, як належить, то хай буде бодай менше клопоту.

У цю мить відчинилися двері, у кімнату, де ми перебували, увійшов студент, мокрий з голови до п'ят, у черевиках і штанях, обліплених гряззю.

— Знову дощик пішов? — дивлячись на студента, глузливо запитав Дроботун.

— Я був у другій секції, — відсапавшись, сказав студент.

— Ну й що?

— Нічого. Все погане. Дім приймати не можна.

— Таки вже й не можна? — перепитав Дроботун.

— Не можна, — впевнено сказав студент. — Я акта не підпишу.

— Підпишеш, — сказав Дроботун.

— Та ви підіть подивіться, що там твориться.

Дроботун подивився на свої черевики, потім на санінспектора.

— Доведеться йти, — сказав санінспектор, хоч теж був незадоволений цим.

Ми вийшли на вулицю. Уздовж стіни від першої брами до другої були покладені цеглини, але віддаль між ними була надто велика. Дроботуніві зберегти черевики не вдається, це було зрозуміле відразу. Студент, який не мав уже що втрачати, упевнено плів попереду.

Нічого страшного в другій секції не було — звичайна наша робота. Декуди не зачинялися двері.

— Ось, — сказав студент, — двері не зачиняються.

— Вогкість. Тому не зачиняються, — пояснив Дроботун.

— Якби тільки одні двері... — сказав студент.

— Вогкість на всі двері діє відразу, — зауважив санінспектор. Його ж двері найменше цікавили. Він думав, мабуть, про хемчистку, в якій по другій годині буде така черга, що не дочекаєшся.

— А тепер підіймімося вище, — сказав студент. Він говорив уже так упевнено, ніби був найбільшим нашим начальником. Він пішов попереду, перескакуючи через сходи, ми, не поспішаючи, пленталися за ним услід.

— Кар'ерист, — дивлячися студентові в спину, тихо сказав Дроботун. — Такий молодий, а вже вислужується.

— Замолоду не вислужишся, потім пізно буде, — по-діловому зауважив інспектор.

Студент вивів нас на балкон четвертого поверху і сильно штовхнув бальконові ґрати. Вони одірвалися від бічного кріплення і захиталися. Це були ті самі ґрати, які лютував Дерюшов.

— От бачите, — сказав студент переможно і подивився на Дроботуна. Той насупився.

— Це вже непорядок, — сказав він. — А як хтось упаде? Підсудна справа. Хай сьогодні ж прилютують.

— А потім підпишемо акт, — додав студент.

— Акт підпишемо зараз, — сказав Дроботун. — Ґрати він прилютує.

— А двері? А вікна? — запитав студент.

— Це дрібниці, — сказав Дроботун. — Підсохне — і все буде в порядку. Ти вже хочеш, щоб взагалі все було бездоганне. А терміни в нього які?

— Терміни, — сказав студент. — Всі женуть, аби лише здати дім, а потім відразу ж у капітальний ремонт. Раніше дома будували он як. По п'ятсот років стоять.

— Раніше на яєчному жовтку будували, — зауважив Дроботун. — А тепер ми яєчно самі їсти любимо.

Розмова набирала абстрактного характеру. Я стояв побіч, ніби мене все це не стосувалося. Я був злий на Дроботуна. Йому цей дім зовсім байдужий, йдеться про те, щоб скоріше позбутися і доповісти начальству, що все в порядку. Я так розлютився, що мені вже було пловати на все, що буде потім. Врешті-решт і з ро-

диною можна поїхати на Сибір. Тому, коли Дроботун запропонував підписати акт, я відмовився.

— Ти що, жартуєш? — здивувався Дроботун.

— Не жартую, — сказав я. — Він має рацію. Дім здавати ще рано.

— Та ти розумієш, що говориш? Це ж буде скандал. Уже в усі інстанції повідомили, що дім здається. Подарунок комсомольським родинам.

— Він має рацію, — сказав я, — такий подарунок нікому не потрібний.

— Та взагалі, може, й потрібний, — раптом засумнівався студент. Мабуть, йому шкода було мене.

— Вийди, — суворо сказав йому Дроботун, і студент вийшов.

Якийсь час Дроботун стояв при вікні і колупав нігтем замазку.

— Ну чого ти дурієш? — сказав він. — Ти уявляєш, чим це пахне? Давай швидко підписувати, а ми теж підпишемо. Студент теж підпише.

На якусь мить я завагався, але потім мене понесло.

Я подумав: «Хай буде, що буде, підписувати я не буду. Врешті-решт хороша в мене робота чи погана — вона єдина. І коли цю єдину роботу я буду робити не так, як хочу й можу, пощо тоді вся ця музика?»

— От що, — сказав я Дроботуну, — ви йдіть, а дім я покищо здавати не буду. Зустрінемося після свят.

Він подивився на мене й зрозумів, що далі сперечатися зі мною безглуздо.

— Як хочеш, — сказав він, — тобі ж гірше.

22

У контору я пішов не відразу, спочатку зайшов до виконробської. Там сиділи всі робітники, вони курили, перемовлялися, чекали мене. При моїй появі всі замовкли й повернули голови до мене.

— Ну чого дивитесь? — сказав я, зупинившись в дверях. — Ідіть до праці.

— Значить, об'єкт не прийняли? — запитав Шилов.

— Не прийняли.

— Чому?

— Тому що треба працювати як слід. Збери негайно ж теслярів, хай обійдуть усі квартири і підпасують двері. Не встигнуть сьогодні, будемо працювати після свят до тих пір, поки не зробимо з дому іграшки. Дерюшов, ти ті ґрати так і не залютував?

— Я лютував, — сказав Дерюшов невпевнено.

— Так от іди й ще раз перелютуй. А я потім сам перевірю. Задзвонив телефон. Я попросив Шилова зняти слухальце.

— Галло, — сказав Шилов. — Кого? Зараз подивлюся. Сілаєв, — шепнув він, прикривши слухальце долонею.

— Скажи: пішов до контори, зараз буде там, — сказав я.

Поки я дійшов до контори, Дроботун уже, мабуть, устиг туди потелефонувати, там зчинився переполох. Секретарка Люся, кудись телефонувала, просила уневажнити якийсь наказ. Біля неї стояв Гусєв і питав, як тепер буде з нарисом, який уже вискладаний.

— Може, мені поговорити з Сілаєвим, він дасть когось іншого?

— Звичайно, — сказав Сідоркін, який все ще тут крутився, чекаючи на Богдашкіна. — Тобі ж тільки прізвище змінити, а вся решта зійдеться.

— У доброго журналіста все, як треба, зійдеться, — сказав Гусєв, дивлячись кудись повз мене, так ніби мене тут зовсім не було.

— Сілаєв у себе? — спитав я в Люсі.

— У себе. Він чекає на вас, — сухо відповіла Люся.

Розмова з Сілаєвим не вийшла. Щойно я увійшов, він почав тупотіти на мене ногами й кричати, що я підвів не тільки його, але й весь колектив, що тепер нам не дадуть ні переходового прапора, ні премій і взагалі райком зробить свої висновки.

Далі — більше. Він сказав, що тепер йому моє обличчя зовсім ясне, що посади головного інженера мені не бачити, як своїх вух, і що взагалі він вижене мене, як собаку.

Я все це витримував, але коли він сказав, що тільки службове становище заважає йому набити мені морду, я не витримав.

Я взяв зі столу пластмасове прес-пап'є і роздавив його однією рукою, як порожню шкаралуцу з яйця. Я сказав, що й з ним міг би зробити те саме, якби він наважився до мене доторкнутися. І вийшов.

У дверях я зустрів Гусєва. Сідоркін сидів при стіні і мовчки курив. Люся стукала на машинці.

— Ну що, — запитав Сідоркін, — поговорили?

— Поговорили, — сказав я. — Нема Богдашкіна?

Сідоркін не встиг мені відповісти: з кабінету Сілаєва вилетів червоний Гусєв, він обережно причинив за собою двері, знизав плечима, вийшов у коридор. Ми з Сідоркіним чекали трохи і теж вийшли.

Запалили. Запалюючи сірник, я відчув, що в мене тремтять руки. Мабуть, від хвилювання. Ніколи раніше руки в мене не тремтіли.

— Нервовий ти став, — дивлячись на мене, сказав Сідоркін, — лікуватися треба.

— Ходім, підлікуємося, — сказав я.

Ми пішли навпростець через пустир. На мені були гумові чоботи, тому я йшов попереду, намацуючи дорогу. Половину дороги пройшли мовчки. Потім Сідоркін сказав:

— Що ти там сьогодні зі здачею наумудрив?

— Я не мудрив, — відповів я. — Просто не хочу халтурити. Хочу бути чесним.

— Чесність, — мугикнув позаду Сідоркін. — Кому потрібна твоя чесність?

— Вона мені потрібна, — сказав я.

Ми купили пляшку горілки, зайшли до їдальні. Робочий день ще не скінчився, у їдальні майже нікого не було. Маруся витирала столи. Вона зауважила, що кишенья в Сідоркіна випулася, і похитала з докором головою. Ми сіли за свій столик у кутку, Сідоркін розлив горілку в склянки. Випили.

— Дуб ти, — сказав Сідоркін, закусуючи вінегретом. — Тепер би головним інженером був.

— Обійдуся.

— Обійдешся, — сказав Сідоркін. — Отак і будеш все життя старшим виконробом, як ще не понизять.

— Ти думаєш усе щастя в тому, яке місце посідаєш? — запитав я.

— А ти думаєш у чому?

— Не знаю, — сказав я. — Може, і в цьому. А може, й ні. Принаймні я знаю, що живу, як хочу. Не хитрую, не пристосовуююсь до когось, не тремчу за своє місце.

— Не тремтиш, — сказав Сідоркін. — Тому й літаєш з місця на місце. Тепер тебе тут з'їдять. Куди подасися?

— На Сибір поїду, — сказав я. — Хлопці кличуть. Разом в інституті вчилися.

— А хлопці тобі квартиру підготували?

— Не в квартирі справа, — заперечив я.

— Хто знає, може, і в квартирі. Скільки можна людині поневірятися без свого кута, без родини, без... А, що там говорити! — Сідоркін махнув рукою. — Давай вип'ємо.

Таким серйозним я його ніколи не бачив. Ми випили. Сідоркін поставив пляшку під стіл. Зробив він це своєчасно — до їдальні увійшли знайомі нам дружинники. Зупинившись при дверях, вони швидко зорієнтувалися в обставинах і попрямували до нашого столика. Високий дружинник відхилив скаертину і заглянув під стіл.

— Підійміть, будь ласка, ноги, — попросив він Сідоркіна.

— Будь ласка, — сказав Сідоркін і підняв ноги.

Під столом нічого не було. Дружинники переглянулися і здвигнули плечима.

— Гаразд, пішли, — сказав високий, і вони попрямували до виходу.

Але Сідоркін зупинив їх.

— Хлоп'ята, показати? — запитав Сідоркін. Він був знову в своєму репертуарі.

Дружинники знову переглянулися, і маленький перший не витримав.

— Покажіть, — попросив він.

— Тільки попередня умова — нікому й слова, — на всякий випадок домовився Сідоркін.

— Нікому, — похмуро мугикнув високий дружинник.

— Ну, що ж з вами робити, — зідхнув Сідоркін. — Дивіться. — Він підняв праву ногувицю — під нею на верхній площині ноги стоячи стояла порожня пляшка.

24

У виконробській сиділо троє: Шилов, Дерюшов і Письменник.

— Шилов, — запитав я, — теслярі працюють?

— Працюють, — сказав Шилов, — а який толк? Однак не встигнуть, півгодини лишилося до кінця.

— Добре, — сказав я, — скільки встигнуть. Дерюшов, залютував грати?

— Ні.

— Тобто як?

— Та так. — Дерюшов флегматично здвигнув ситими плечима. — Бальон з киснем треба піднести на четвертий поверх, а кран відключили.

— І ви, такі великі бики, не можете піднести один бальон? — запитав я зовсім спокійно, але почувачи, що скоро зірвуся.

— Як же піднесеш, — сказав Дерюшов, — коли в ньому понад центнер ваги.

— А ти знаєш, що єгиптяни, коли будували піраміду Хеопса, підносили на висоту сто сорок сім метрів брили по дві з половиною тонни?

— Без крана? — недовірливо запитав Письменник.

— Без крана.

— Без крана ледве, — похитав головою Шилов.

Звичайно, можна було на них кричати й тупотіти ногами, але цим їх не допечеш.

— А ну ж пішли, — сказав я і перший вийшов з виконробської.

Бальони лежали при брамі в грязі. Я взяв з землі тріску, поставив бальон сторч і трохи його почистив. Потім узяв його на

плече. Шилов, Письменник і Дерюшов виступали в ролі глядачів. Пройшовши перші десять східців, я зрозумів, що надто багато взяв на себе. Років п'ять тому я міг пройти з таким бальоном удвоє більше, тепер це було мені не по силі. Мене хитало. На припляску між другим і третім поверхами я поточився і ледве не впав, але своєчасно прихилив бальон до батареї опалення. Підскочив Шилов.

— Євгеніє Івановичу, давай допоможемо.

— Нічого, — сказав я, — обійдуся.

Невже я такий слабкий, що нічого вже не можу робити? Я пішов далі. У мене ще вистачило сили обережно покласти бальон на підлогу.

— Ну що, — сказав я, — зрозуміли, як будувалася піраміда Хеопса.

— Вам би, Євгеніє Івановичу, замість крана працювати, — з пошаною пожартував Письменник.

Я йому нічого не відповів. Я сказав Дерюшову, щоб негайно ж залютував ґрати, і Шилову, щоб потім замкнув виконробську і відніс ключ у контору. Після цього я пішов додому. Я почував себе погано.

Дома я роздягнувся, помився, нагрів чаю. До мене прийшла Машенька, і ми почали пити чай разом. Я наливав їй у блюдце, і вона, сидючи в мене на колінах, довго дмухала на чай, щоб він охолов. Потім мені зробилося погано. Я зняв Машеньку з колін і пішов до ліжка. Мені здалося, що ліжка дуже далеко, і я поточився на підлогу. Машенька засміялася. Вона подумала, що я граюся. Підлога підо мною захиталася, і стіни теж. Мені раптом здалося, що я лечу кудись догори ногами. Так. кажуть, починається стан невагомості.

25

Відразу після свят ударив мороз і впав сніг. Тепер усе навколо біле: білий сніг, білі простирала, білі халати.

Лікарня, в якій я лежу, — одна з ліпших у місті. Тут тепло й затишно, багато світла й повітря. І коли спочатку заважає запах ліків, то потім поступово до нього звикаєш.

У палаті дванадцять ліжок. Люди весь час міняються. Коли хтось має вмерти, стара санітарка тітка Нюра заздалегідь кладе біля його ліжка чисту білизну, щоб лікарняні ліжка не стояли без ужитку.

І я й мої сусіди знаємо, що коли біля когонебудь кладуть свіжі простирала, то йому вже не жити. Тітка Нюра запевняє, що за все життя не помилилася жодного разу.

А взагалі вона привітна й послужлива старенька. Усі дванад-

п'ять годин свого вартування вона відбуває на ногах, ходить від ліжка до ліжка — там поправить ковдру, тут подасть «качку» чи ще чимось прислужить. Я її завжди зустрічаю тим самим питанням: чи скоро вона принесе мені білизну?

І старенька тихо сміється — вона рада, що їй трапився такий веселий хворий.

Лікарня — хороше місце для роздумів. Тут можна оглянути все минуле й оцінити його. Можна думати про сучасне й майбутнє.

Я прожив життя не найщасливіше, але й не найнещасніше — багатьом жилося гірше, ніж мені. Можливо, при інших обставинах я дослужився б до високих посад, але до цього я ніколи не прагнув і ніколи не офірував для цього свого сумління. Тільки один раз я захитався, але встояв і не шкодую, що так сталося.

Але іноді мені спадає на думку, що я щось переплутав у житті, що не зробив чогось найголовнішого, а чого саме — ніяк не можу пригадати. І тоді мені робиться страшно. Мені всього лише сорок два роки. Це ж зовсім небагато. Я ще міг би довго жити і зробити те найголовніше, що я ніяк не можу пригадати.

Коли я завтра помру, від мене нічого не лишиться. Мене поховать на кошт профспілки, і Ермошін або хтонебудь такий же загонистий, як він, збреше над моєю труною, що пам'ять про мене буде вічно жити в серцях людства. І наші виконробі — та частина людства, яка знала мене, — скоро забудуть про мене, а коли й згадають при okazji, то згадають якунебудь дурницю на зразок того, що я згинав ломик на шії.

Кожного дня між собою й сьомою вечора до мене в гості приходять Клава. Користуючись своїми зв'язками, вона приходила навіть під час карантени, коли лікарня для відвідувачів була закрита.

Вона сідає поруч мене, і ми довго говоримо про різні дурниці, згадуємо, як жили на Печорі, як познайомилися. І вона ставить мені різні питання, а я відповідаю, і, хоч як дивно, зовсім не дратує мене.

Якось вона сказала, що як мені стане ліпше, вона теж ляже в лікарню.

— Пощо? — запитав я.

Вона раптом почервоніла й сказала:

— Ти сам знаєш пощо.

І я здивувався, що вона почервоніла. Та ж не дівча, і стільки років ми знаємо одне одного. Але мені чомусь було приємно, що вона почервоніла.

— Нікуди ти не підеш, — сказав я їй. — Особливо, як мені буде ліпше. Хай усе лишається, як є. У нас буде дитина, і ми ніколи не будемо лаятися. Лише б мені хоч трошки поліпшало.

— Все буде добре, — сказала Клава. — Я говорила з лікарем, вона обіцяє, що за тиждень ти зможеш ходити.

Обіцяє. Що вона може обіцяти, коли в мене розрив не зарубцюється?

— Між іншим, я з нею хочу поговорити. Може, вона дозволить мені доглядати тебе.

— Ні, ні, ні, — лякаюся я. — Бракувало б ще, щоб ти виносила після мене горшки.

— Це не таке вже страшно, — усміхається вона.

Ні, я, звичайно, не можу їй цього дозволити, хоч знаю, вона з радістю пішла б на це. Якось я не можу уявити собі в цій ролі Розу. Можливо, справжня любов і міститься саме в тому, щоб і горшки виносити.

Якось у залі появився Сідоркін. Він був усе такий же сухий, а мені здавалося, що за цей час все мусіло змінитися. На ньому був як сніг білий халат і, як звичайно, брудні черевики. Просто дивно, де людина може знайти стільки грязі в таку погоду. Тітка Нюра подивилася на його черевики несхвально, але нічого не сказала. Сідоркін сів на стілець поруч зі мною і поклав на тумбочку мішечок з мандаринами.

— Лежиш, значить?

— Як бачиш.

— Що ж ти так, — сказав Сідоркін, — подався? Від нервів, чи що?

— Ні, — сказав я. — Просто я дуже багато підняв. Що нове в управі?

— Новин вагон і маленький візочок, — сказав Сідоркін. — Тут ось я тобі подарунок приніс.

Він витяг з кишені затиғану газету, розгорнув її і подав мені. Там був надрукований нарис під рубрикою «Герої семирічки». Нарис називався «Принциповість». Починався він так: «У тресті „Житлобуд” всі добре знають виконроба Самохіна. Ця висока плечиста людина з мужнім обличчям і привітним поглядом користується пошаною колективу. „Наш Самохін”, — кажуть про нього з любов'ю робітники».

Гусев мене таки не підвів...

(З журналу «Новый мир», ч. 2, 1963)

**СВЯТОСЛАВ ГОРДИНСЬКИЙ: ШЕВЧЕНКІВ ПАМ'ЯТНИК
У ВАШІНГТОНІ**

27 червня цього року українська громадськість в Америці, а з нею й інші розкидані по світу українці мали нагоду пережити велике і зворушливе свято — відкриття пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні, столиці США. Для американського громадянина це свято було трохи незвичайним, бо в столиці серед великого числа статуй майже немає поетів і мистців, — з американських тільки один Льюїс-Фелло діждався скромної статуї у малому скверіку, а за статую Данте подбали вже численні його в Америці земляки. Зате столиця Америки рясніє пишними статуями і монументами великим полководцям і політикам, над містом височіє колосальний обеліск, поставлений на вшанування Джорджа Вашингтона, двома прегарними класичними будовами є пам'ятники Джефферсонові і Лінкольні, а тепер, коли пишемо ці рядки, в пресі і зацікавлених інституціях іде гарячий спір за пам'ятник Френклінові Рузвелтові, який запроєктовано в формі сімох таблиць-хмаросягів з цитатами його промов. Політичний момент був вирішним і в справі будови пам'ятника Шевченкові, справі, що перейшла через багато всяких інстанцій, які вважали цей пам'ятник за «гат потейто» (гарячою картоплею або, як ми кажемо, гарячими каштанами). Вирішними стали не так політичні вартості Шевченкової поезії, як його загальнолюдські ідеї боротьби проти всякого тиранства, що робили його живим і актуальним речником поневолених народів.

Я не буду описувати тут перебіг відкриття пам'ятника, що добре відомий з поточної преси. Скажу загально, що на відкритті було яких 100 тисяч людей, з чого яких 40 тисяч, не зважаючи на незвичайну полудневу спеку, брало участь у поході від Вашингтонового обеліска до нашого пам'ятника. Дуже добре презентувалася молодь, і американська преса у своїх звітах про відкриття не без деякого здивування відзначала той факт, що ця молодь розмовляла «слов'янською мовою». Факт, що сам пам'ятник зробив якнайглибше враження на ту молодь, належить до найпозитивніших виявів всього влаштування. Сам пам'ятник загально припав до вподоби не тільки українцям, а й американцям, доводилося чути висловлювання американських фахівців (мистців і архітектів), що пам'ятник Шевченкові має ідею, силу, динамізм і корисно вирізняється на тлі здебільшого статичних вашінгтонських статуй, в яких багато позування, а мало тієї функціональної єдності форми і змісту, що надає па-

м'ятникові його власного і неповторного характеру. Тому що це четвертий пам'ятник Шевченкові на північноамериканському континенті (в хронологічному порядку: Клівленд, Союзівка к. Керганксон, Вінніпег і тепер Вашингтон), я спинюся передусім на мистецьких проблемах цього й інших пам'ятників Шевченкові.

Сам пам'ятник, що його тепер поставлено, можливо, не такий то великий і монументальний, щоб виправдати всю видану на цю справу енергію. Проте він створив своєрідну мобілізацію українських сил. З одного боку, український натиск на відповідні американські чинники був загальнонародного характеру, справді масовий, масовий був і відгук на заклик складати кошти на пам'ятник. Комітет пам'ятника Шевченкові і зокрема заступник його голови проф. Лев Добрянський вклали масу праці в організування дозволів, у будову самого пам'ятника і в його відкриття. Другим боком був мистецький аспект пам'ятника, створеного Леонидом Молодожанином. Мало, мабуть, який скульптор був під таким ненастанним тиском різних поглядів і вимог, як він під час своєї праці над пам'ятником Шевченкові. Так як під час розроблювання пам'ятника Шевченкові у Вінніпегу численні критики вимагали від скульптора Андрія Дарагана, щоб він сидячу позу поета конче переробив на стоячу, бо сидяча висловлює «ідеологію свинопасів», так і у зв'язку з вашінгтонським пам'ятником ставлено вимоги, щоб Шевченка зобразити обов'язково в старому віці, з вусами. Навіть такий визначний шевченкознавець, як Володимир Дорошенко, виступив гостро проти проекту молодого Шевченка, рекомендуючи просто переробити відому фотографію Шевченка з останніх років його життя (сидить при столі в білих штанах) на фігуру для пам'ятника. Чимало непорозумінь викликали й репродукції первісного проекту пам'ятника, де сама постать була невеличкою фігуркою і давала тільки орієнтаційне поняття того, що щойно мало бути.

Ще перед тим, коли в 1961 році проголошено конкурс на цей пам'ятник, думки щодо цього в українських мистецьких колах були дуже різні. Дехто вимагав віддати всю справу відразу в руки О. Архипенка, нашого найвидатнішого скульптора, інші вимагали загального конкурсу, а ще інші думали, що ми не маємо для цієї справи відповідного скульптора, і пропонували звернутися з цією справою до чужих. Мистецька комісія при КПШ ґрунтовно розглянула всі можливості (протоколи засідань збережені, і я сподіваюся, що колись будуть видані, це прецікавий матеріал для оцінки мистецьких смаків багатьох наших сучасників) і в результаті доручила комітетові загальний конкурс. Спроба намовити Архипенка дати і свій проект не вдалася, він пропонував виконати окремо два проекти, один більш реалістичний, а другий абстрактний, але з умовою, що один або другий буде обов'язково виконаний. КПШ не міг брати зобов'язань щодо пам'ятника, якого не бачив, і справа розбилася.

Проект Молодожанина був вибраний з-поміж присланих на конкурс 17 проектів складеним з 11 осіб журі, до якого входило 6 українців (П. Андрусів, В. Міяковський, Д. Горняткевич, А. Малюца, А. Осадца і У. Самчук) та 5 американців (Г. Д. Клерк, колишній голова Комісії Мистецтв у Вашингтоні; Доналд де Лю, скульптор; Роберт Б. Гейл, куратор Метрополітанського Музею в Нью-Йорку; Е. П. Дженевейн, президент Американського Т-ва скульпторів; Ерік Ларсен з Департаменту мистецтв Джорджтаунського університету).

Початковий проект показував Шевченка на тлі високої стіни, по другім боці якої була постать Прометея. Тоді ще трикутна площа, на якій збудовано пам'ятник, не була визначена, тож різні причини спонукали пізніше автора проекту переробити усталення основних мас пам'ятника. Разом з дорадником архітектором Радославом Жуком, професором університету у Вінніпегу, що перебрав розпланування вже визначеної площі, Молодожанин змінив форму стіни з Прометеем, переніс його наперед і поставив стіну побіч постумента з фігурою Шевченка, так що ціла композиція на прямокутній площі-terasі стала гармонійною і переконливою своїми відношеннями мас. Сама фігура поета має висоту 4,25 м. (на пам'ятнику у Москві 5 м.). Опрацьовуючи постать, скульптор узяв Шевченка з доби найвищого розквіту його творчих сил — з 1845-47 рр. З тих років маємо тільки Шевченків автопортрет олівцем з 1845 року і виконаний пізніше, вже після заслання, офортний автопортрет із свічкою. Справа була б простіша, коли б триматися відомого овального автопортрета Шевченка з 1840 року, але тоді обличчя його було замолоде і не мало б зв'язку з пізніше написаними революційними поемами. Отож Шевченкове обличчя на пам'ятнику позначене певною ідеалізованою умовністю, Шевченкові рисунки були для скульптора тільки вихідним пунктом для створення свого власного типу Шевченка. Цей тип, повний поетичної динаміки й енергії не скutih сил, зовсім відмінний від вироблених у лєнінградських майстернях Манізером і, сказати б, урядово затверджених типів Шевченка з Харкова, Києва і Канєва, що представляють Шевченка нахмуреним бунтарем.

Леонид Молодожанин (або, скорочено по-американському, Лєо Мол) — це досвідчений мистець-скульптор і маляр. Народжений 1915 року, він студіював мистецтво у Відні, Берліні і закінчив Академію Мистецтв у голландській Газі. З 1948 року він у Вінніпегу. Вінніпег — велике півмільйонове село серед канадських прерій, без т. зв. мистецької атмосфєри й оточєння, проте Молодожанин належить до тих мистців, які собі самі створюють потрібне оточєння. Він відразу включився в загальноканадський мистецький рух, виставляв у Королівській Академії в Оттаві, в музеї Монтреалю, в торонтській і гамільтонській галєріях. Він заступник голови Товариства скульпторів Канади і член Об'єднаних Американських Мистців у Нью-Йорку, він член і учасник виставок торонтської Української спілки

образотворчих мистців і Об'єднання мистців українців в Америці. Його твори є в канадських музеях, він отримав також численні мистецькі нагороди, між іншими, у 1961 році золоту медалью Т-ва канадських архітектів за твори, поєднані з архітектурою; ту медалью йому і англійському архітектові Г. Спенсові, будівникові нової катедри в Ковентрі в Англії, вручив тодішній прем'єр Канади Джон Діфенбейкер. Отже, Молодожанин це мистець з чималим стажем, до того ж всесторонній. Його вітражі належать до найкращих творів модерного мистецтва в Канаді. Одночасно це мистець, у творчості якого немає розриву між творами, які він виконує на замовлення, і творами, які він творить для себе, — одні і другі є проблемами, що вимагають максимуму знання, досвіду і праці для своєї розв'язки. Він — ворог дилетантизму, некомпетентності, снобістичного оригінальництва.

Такі твори, як пам'ятник Шевченкові у Вашингтоні, привертають увагу до монументального мистецтва і його проблем. Є в таких творах щось таке, що знаходить куди ширший відгук, ніж найкращі твори ідивідуального типу. Пишу це не на те, щоб віддавати перевагу одному чи другому, а щоб відмітити, що кожне нормально розвинуте мистецтво повинне мати широкий діапазон мистців, спроможних давати кваліфіковані твори одного і другого напрямку.

*

Ще кілька слів, що стосуються самого відкриття пам'ятника. Заклик до нашого громадянства прибути масово на свято відкриття наче відкрив лотоки великого збірника води, якої не сила було вже стримати. Організатори робили, що могли, для втримання ладу мас, де кожен пхався, щоб тільки ближче стати. Гірше було те, що з самого відкриття зроблено тільки велику політичну маніфестацію. Вона була потрібна, але не можна було забувати і того, що Шевченко передусім поет і мистець. Тим часом під час відкриття пам'ятника під ним серед високих достойників не було ні одного нашого письменника чи мистця. Були церковні, політичні, військові, громадські представники, а світу мистецтва не було, якщо не рахувати популярних фільмових артистів з Голлівуду. Я далекий від того, щоб казати що це сталося навмисне, проте це характерний об'яв того, як справи духово-творчого порядку в нас ще мало цінені. А втім, частина вини лежить і по другій стороні, наприклад, Є. Маланюк, на якого батьківщина дивиться як на провідного поета еміграції, ніяк не дався упросити ні стати членом журі під час конкурсу на пам'ятник, ні взяти участь у відкритті та прочитати якийсь свій короткий вірш про Шевченка.

Справа не тільки у письменниках і мистцях українських. На відкриття запрошено американських конгресменів, сенаторів, губернаторів, представників інших еміграційних громад, включно з кубинцями, а не запрошено американських письменників і мистців. Тим часом навіть більшовики були свідомі того, що самих політичних ви-

ступів буде замало і запросили до Києва і Канева представників літературного світу 43 народів. Прибули Сартр, Сімона де Бовуар, Я. Івашкевіч і багато інших визначних письменників. Тож випадало запросити і до Вашингтону бодай найчільніших американських творців слова, хоч би старого Карла Сандбурга (поезії якого в нас перекладалися ще з 20-их рр.) чи Джона Стейнбека, який минулого року був на Шевченковій могилі в Каневі. Вони могли не прибути, але запросити треба було. Боюся, що цей факт також свідчить про кволість наших зв'язків з американською культурою.

Всі ті огріхи якоюсь мірою компенсовані тим, що заходами Комітету Українців Канади (з осідком у Вінніпеґу) у видавництві Торонтського університету появилися «Поетичні твори Тараса Шевченка», перекладені англійською мовою проф. Костем Андрусичином і Ватсоном Кіркконнелом, президентом університету Акадія в Новій Скошії. Кіркконнел — відомий перекладач, якому належить також справді монументальна антологія української поезії англійською мовою, випущена минулого року тим самим видавництвом. Бувши хворим, він особисто не міг прибути на свято відкриття, але його книга — цінний внесок для пізнання Шевченка англійським світом. Більшовики у Москві (чому в Москві, а не в Києві?) спромоглися видати переклади тільки 46 поезій Шевченка англійською мовою, при чому дбайливо поминено найяскравіші Шевченкові поезії типу національного — «Розриту могилу», «Іржавець», «Великий льох» та ін.

Побоювання декого, що пам'ятник Шевченкові стане тільки статуєю для відпочинку голубів, не виправдані. Шевченко — живий, і немає страху, щоб його пам'ятник залишився тільки декоративною прикрасою парку. За це подбають не тільки його прихильники, а, може, ще більше його вороги.

Нові пам'ятники Т. Шевченка у Москві (вгорі) і Вашингтоні, відкриті 1964 з нагоди 150-ліття його народження.

ІВАН КОШЕЛІВЕЦЬ: ДЕ НАШ ШЕВЧЕНКО?

Редактор має хронічні труднощі, невидимі читачеві, зате останньому добре видимі хиби журналу, які з непереборних труднощів постають. Щиро признаюся: однієї з найбільших труднощів за майже чотири роки існування «Сучасности» завдало мені відзначення 150-ліття народження Шевченка. Що міг зробити в такому випадкові журнал, крім публікації у відповідному березневому числі однієї чи двох статей, присвячених ювілейній даті? У можливості (власне — в неможливості) мати такі статті полягала вся трудність. Сам редактор не вважав себе достатньо компетентним у шевченкознавстві, щоб насмілитися на ці теми писати, і, хай не погніваються ті, кому захочеться взяти це на свій рахунок, не бачив автора, який здолав би, не повторюючи чужих фраз, сказати про Шевченка щось своє і zarazом таке, що висловлювало б стосунок нашої доби до поета, так багато вже інтерпретованого попередниками.

Вихід з труднощі (чи — обхід її) знайшовся в тому, щоб не писати нічого, поки не скінчиться ювілейна метушня, потім її підсумувати.

І надійшов на це час: ювілейні урочистості завершено відкриттям пам'ятників Шевченкові у двох столицях світу, на які уповають українці, там по команді, а тут з доброї волі, — у Москві й Вашингтоні. І тому що «уповають», за обома пам'ятниками криються самі тільки політичні комбінації. Лунають останні відгомони мамутової кампанії, що пожерла великі матеріальні видатки та багато людської енергії (якби її міряти на кіловати, вийшов би якийсь Дніпрельстан) і перетворилася (вживу дещо вульгарний термін, яким любив користуватися покійний Іван Багряний) — на пшик.

У Києві, де все покривається державним бюджетом, не шкодували нічого, і ще заки до ювілейної дати дійшло, квадратів кілометри паперу були вкриті писаннями про Шевченка, від патетичних славословій на кілька газетних рядків до сотень графоманських віршів, поем, драматичних творів, повістей і романів, не поминаючи й великих монографій, устаткованих фальшивим апаратом джерельних посилань і цитат. Але всі сподіванки перевершила березнева продукція: літературні й нелітературні газети й журнали вийшли переповнені вщерть писаниною про Шевченка. І тут і там примелькалося ім'я Любови Забашти, і тут, і там, і ще інде прососюрив свою

порцію рядків інший поет. А за ними леґіон графоманів. І тут і всюди Євген Кирилюк, Леонид Новиченко, Євген Шаблювський. Останні три автори повторили свої варіації на одну тему бодай по два десятки разів, бо, мабуть, кожна редакція жадала від них авторитетного слова. Як була б можлива статистика, вона виявила б не десятки, а тисячі імен, які, личило це їм робити чи ні, обкадили ім'я Шевченка.

Якби можна було уявити собі людину, яка все ювілейне, що написано про Шевченка в УРСР, перечитала і серйозно його сприйняла, таку людину безпомилково можна б вважати дозрілою до лікування в психіатричній лікарні.

Але не легковажмо цього. Плян був задуманий великий, і він досконало виконаний. Ішлося очевидно про те, щоб у зливі цієї писанини утопити образ поета, який живе в людській свідомості. Вистачало не читати все написане, а лише подекуди вихопити рядок, зафіксований оком, щоб переконатися, що пропонуваний на ювілеї макет Шевченка не має нічого спільного з живим образом поета. Їх Шевченко нещадно картає своїх земляків (улюбленими об'єктами Шевченкової зневаги в літературних фальсифікатах останнього року роблено П. Куліша, М. Костомарова, Д. Мордовця) і пластом простягається в пошані перед Белінським, Чернишевським, Добролюбовим. Автори з легким серцем чи за звичкою дозволяють собі зміщення історичної перспективи, ніби й не тямлячи, що за Шевченка такого упадання перед авторитетами не було. Вони самі його засвоїли в Сталіновій школі і тепер ретроспективно накидають його Шевченкові. У понаписуваному не впізнаєте ні Шевченка «Розритої могили» й «Великого Льоху», ні Шевченка «Неофітів» і «Марії». Вийшов радше якийсь прототип сучасного секретаря райкому, який у свій час готував ґрунт для комунізму, пильнував, щоб, борони Боже, який українець не скривдив російського держиморду, а якби дожив дотепер — у молитовній екстазі підписався б під дискримінаційною програмою «злиття націй».

Не можна легковажити так широко задуманої й у всесоюзному масштабі здійсненої операції з Шевченком з нагоди 150-ліття його народження. Але чи треба перебільшувати її значення? Здоровий глузд охороняє людину від перспективи стати кандидатом до психіатричної лікарні, і я перекоаний, що самі автори не беруть до серця власної писанини, фабрикованої з примусу. А читачеві й поготів простіше: з одного рядка побачивши, чим пахне, він згорне з стола ювілейний мотлох на смітник і мимоволі потягнеться до джерела — візьме з полиці (хай і підфальшований трохи) «Кобзар», у якому знайде свого справжнього Шевченка. Може, в кінцевому рахунку з ювілею й лишиться той ніде не зафіксований, такий неприємний для КПРС ефект, що Шевченко буде більше читаний, ніж у неювілейні часи.

Ці кілька абзаців могли б вичерпувати підсумок ювілейних свят у Києві й Москві. Але друкований на попередніх сторінках звіт на-

шого співробітника Святослава Гординського про відкриття пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні вимагає ще кількох зауважень. Хай шановний автор дарує мені, що, погоджуючися з рядом його тверджень, зокрема й з тим, що той пам'ятник має не абияке значення, я не погоджуюся з ним у деяких засадничих справах.

(Можна й треба було вшанувати Шевченка не тільки пам'ятниками, бо є й інші речі не менш тривалі, ніж пам'ятники. Але я цю тему не буду поширювати. Її не раз обговорював у статтях з іншого приводу проф. В. Кубійович, але голос його не знайшов досі належного резонансу. Тож говорім про пам'ятник).

Мені незрозуміле, як, будучи мистцем, Гординський може схвалювати такий дикий вчинок комітету по будові пам'ятника Шевченкові: Олександр Архипенко запропонував подати свій проект пам'ятника у двох варіантах, один модерний і другий більш традиційний, при тій умові, що комітет прийме один з варіантів на своє уподобання; але комітет відмовився і оголосив конкурс, чим безапеляційно відсунув Архипенка від праці над пам'ятником. Про це рішення й інформує схвально С. Гординський. Тим часом як його мистецька душа мусіла б криком кричати проти такого блюзнірства, бож ясне, як Божий день, що пропозицію Архипенка треба було беззастережно прийняти, і хай би йому вільно було робити постать Шевченка з вусами чи без них. Ім'я майстра було б достатньою гарантією того, що у Вашингтоні стояв би гідний пам'ятник Шевченкові, з тим подвійним значенням, що він був би одночасно й великим твором українського мистецтва. Мимоволі у цьому зв'язку пригадується чи не унікальний випадок у світовому мистецтві: на одному з перехресть бульвару Распай у Парижі пам'ятник О. Бальзакові, вирізьблений О. Роденом. Що рівновеликий тому український твір сьогодні не стоїть у Вашингтоні, в цьому непростенна вина комітету.

Невідомо, чого боялися нерозумні діти з комітету, — Шевченкових вусів чи оригінальності Архипенка. Зрештою, не один Архипенко, гідний пам'ятник Шевченкові міг би вирізьбити й Григор Крук; про мене, може, й той самий Молодожанин, якби він керувався власним надхненням, а не бажанням догодити комітетові. Я, мабуть, не помилюся, коли висловлю припущення, що комітетові йшлося не про твір мистецтва, а про те, щоб не дратувати чимось справжнім, що виходить із звичного ряду, господарів; щоб дотриматися тієї пристойности, яка ховається за безлику пересічність: мовляв, і ми можемо вистругати такого самого чистенького панка, які по всьому світу стоять на п'єдесталях на честь заслуженим діячам дев'ятнадцятого століття. І вийшла безлика стандартна заготовка, придатна на всі випадки, якийсь недоросток з по-дурному випнутими грудьми, що удекоровані камізьелькою в гудзиках. О, ці гудзики! Ще при житті мав поет з ними клопіт, і різьбар так любовно їх випрацював, наче б у них інкарнувався геній Шевченка. Якби надіти цій бронзовій постаті шапку з музею Фонтенебльо, можна б написати на п'є-

десталі — «Наполеон»; а так, без шапки, ще простіше: з таким самим правом, як Шевченка, можна підписувати кожного — від Байрона до першого-ліпшого російського «разночинця».

Ніби хтось і відчував можливість такого закиду, і тому передбачливо виставили Шевченкові літературну посвідку у вигляді великої брили з прикутим Прометеєм. І пощо? Українці вже й так запам'ятають, де стоїть наш пам'ятник; а як на чужинців, то кому з них впаде на думку пізнавати Шевченка по асоціації з Прометеєм?

Годі було б легковажити і відкриття пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні як значну політичну подію, так воно було подумане і так послідовно здійснене. Про це зайве розводитися, бо в усіх звітах політичне значення пам'ятника виразно підкреслюване. Але Шевченко є для нас далеко більшим, ніж об'єкт для політичних демонстрацій. При підході до справи, який застосував комітет, не дивно, що для діячів культури не знайшлося місця при урочистості. І я знову не підтримав би претенсій С. Гординського до Маланюка, чому той не виставив себе на урочистостях 27 червня у Вашингтоні. Дивно було б уявити собі людину, яка є справді репрезентантом української культури за межами України (що з віддалі Києва багато глибше усвідомлюють, ніж ми зблизька), щоб ця людина читала під пам'ятником віршики, уримовані для цієї нагоди!

Якби хотілося підсумувати Шевченків ювілей тут і там з того погляду, що від нього лишиться тривале в українській культурі, довелося б щиро сказати — далєбі нічого (сакраментальний пшик!)

При цих підсумках настирливо нагадують про себе лише дві появи: умисне засуджена на забуття там і спопуляризована тут поема Івана Драча «Смерть Шевченка» і, навпаки, більш належно оцінена там, ніж тут, книжка Василя Барки «Правда Кобзаря». Написана з зовсім спеціального штандпункту, ця книжка так оригінально освітлює постать Шевченка, що їй надовго в шевченкознавстві буде забезпечене зовсім окреме місце. Не дарма так трудиться Леонид Новиченко, спростовуючи Барку у всіх своїх ювілейних писаннях.

Алеж даруйте — обидві речі писані не до цього ювілею.

*

Тепер реторичне питання з відповіддю: де ж наш Шевченко? Те опудало, що в малоросійській кереї стоїть у Москві, чи вашінгтонський «піжон» у гудзиках? Ні той, ні інший. На Шевченкові напластовано стільки банальних інтерпретацій, що для справжньої оцінки його колись знову треба буде повернутися до першоджерел. Колись над свіжою могилою його П. Куліш назвав Шевченка пророком. І хоч це слово теж заялозили, воно зберігає в собі силу глибинної, щиро сказаної правди. Як національний пророк, Шевченко живе наче в іншій площині від усіх паперових і пропагандивних інтерпретацій, якими привалили його ім'я. Десь у тій площині живе його «Кобзар», який читають у кожній хаті, не питаючись офіційних інтерпретаторів, як Шевченкове слово треба розуміти.

Тому, хто, знявши з очей ювілейну полуду, подивиться на ту площину, відкриються дивні речі: у посмертному столітньому змаганні з російщиною Шевченко переміг царів. Ніколай I запроторив його на заслання, ще останній російський цар Ніколай II, ганебно сам гинучи, заборонив шанувати ім'я Шевченка, а в наші дні блюститель царського престолу Нікіта вже не набереться сміливості на одверту заборону. Він змушений був відступитися з тих твердих позицій, на яких стояли царі, і діяти підступом, удаючи, що з гордістю носить на грудях шевченківську медалю, й улесливо кладучи вінки під пам'ятниками Шевченка. Парадоксальним способом той же Нікіта Хрущов промовив про Шевченка слова, ближчі до істини, ніж уся писанина малоросійських пропагандистів у Києві.

Поміж іншими пропагандивними нісенітницями, сказаними ним у промові на відкритті пам'ятника Шевченкові в Москві, я знайшов цілий абзац, проти якого не можу висловити спеціального заперечення. Хоч ці загальники й не становлять якогось відкриття, вони мають промовисте значення саме тому, що їх змушений був сказати сам Хрущов, бо це свідчення того, що в боротьбі з російськими царями перемагає Шевченко:

«Тарас Шевченко, — сказав Хрущов, — великий український національний поет. У його віршах звучить палка і пристрасна синівська любов до рідної України...»

У тій таки промові Хрущов сказав ще наступне:

«Він не зігнув спину перед царизмом, в той час коли його засудили і послали в Орську фортецю простим солдатом...»

Цю фразу я зацитував для того, щоб додати до неї те, чого автор її не сказав би ні за що на світі: не зігнувши спину перед царатом, Шевченко ще не закінчив боротьби за національне визволення проти терору й підступів російщини (яка втілюється сьогодні в постаті Хрущова), і ми сподіваємося бути свідками його наступних перемог.

А пам'ятники? Цур їм, сказав би поет. Пророкам суджена вічність, і Шевченко має час дочекатися іншого ювілею.

ОСИП КРАВЧЕНЮК: ШЕВЧЕНКІЯНА АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ

АНГЛІЯ

Зацікавлення творчістю Шевченка в Англії прийшло туди посередньою дорогою; його завдячуємо німецькомовній збірці перекладів з нашого поета, виготовленій Георгом Обрістом у 1870 році, і шість років пізніше статті Еміля Александра Дюрана, лектора французької мови в Петербурзі, який між іншим студював і українську мову. Його стаття «Le poëte national de la Petite-Russie. Chevtchenko» появилася в «Revue des deux mondes» (Juin 15, 1876, стор. 919-944) після переборення її автором величезних труднощів, саме після того, як декілька вчених і поетів — Тургенев, Адмон Абу (1828-1885), Марсель Бертльо (1827-1907), Альфред Рембо (1842-1905) і Сюллі Прюдом (1839-1907) — вислали прохання до редактора журналу, щоб опублікував згадану статтю Е. А. Дюрана. Завдяки їй в тому ж самому році (1876) маємо другу згадку про Шевченка в Америці, написану Джоном Остіном Стівенсом, а рік пізніше (1877) вона збудила зацікавлення нашим поетом у Чарлза Діккенса (1837-1896), найстаршого сина великого англійського письменника. Чарлз Діккенс був від 1869 року співредактором заснованого його батьком тижневого журналу «All the year round», а по смерті батька став його власником. В цьому журналі за 5 травня 1877 року і маємо статтю «A South Russian poet», яка і є першою згадкою про Шевченка в Англії. Автор її, правдоподібно сам Чарлз Діккенс, зупиняється коротко на з'ясуванні суті кріпацтва, становища України між Польщею і Росією, згадує Переяславську угоду й зруйнування Січі, відтак подає коротку біографію Шевченка й характеристику його творчості. Авторість Шевченкової поезії для українського народу добре відома авторові статті, а «Шевченкова більш ніж популярність є ознакою слабости, властивої величезному колосові, який, як багато людей побоюються, грозить залиттям не тільки Європи, але й Азії». Автор заявляє, що не може дати власних перекладів Шевченкових поезій і тому відсилає зацікавлених до перекладів Е. А. Дюрана, кажучи: «Незалежно від того, що б ви не думали про нього (Шевченка — О. К.) як поета, він зробив собі таке ім'я, що ви повинні знати дещо про нього».

Дюран, як знаємо, подав у своїй статті прозові переклади частини «Гамалії», уривок з «Нащо мені чорні брови», «Садок вишневий коло хати» і «Черниця Мар'яна».

Три роки пізніше (1880) лондонський журнал «The Westminster Review» помістив статтю без підпису п. з. «The peasant poets of Russia». Можна сміливо твердити, що її написав Вільям Річард Морфіл (1834-1909), професор слов'янських мов в Оксфордському університеті. Уже з ранніх років Морфіл цікавився літературою, мовами й історією слов'ян і їхніх сусідів на Близькому Сході, і це стало опісля головним предметом його студій. Тому він часто подорожував по слов'янських країнах, бував у Києві й у Львові і заприятелював при цій нагоді з Михайлом Драгомановим, з яким підтримував регулярну кореспонденцію.

Згадка про Драгоманова, який «так хоробро обороняв» інтереси української літератури, може служити доказом, що вищезгадана стаття належить Морфілові. В ній цей англійський славист використовує дані з празького видання Шевченкового «Кобзаря» (1876), згадує також збірку Георга Обріста й праці Партицького, Тургенева, Костомарова й Мікешіна. Стаття містить біографічні дані, а на закінчення дві строфи «Заповіту» у вільному перекладі Морфіла.

Цього ж 1880 року Морфіл дав також загальну характеристику творчості Шевченка у більшій праці «Russia», де між іншим згадує автобіографію поета, називаючи її «найбільш цікавим твором». Ця книжка була доповнена й перевидана в 1890 і 1901 роках. Згадки про Шевченка в цих нових виданнях знаходимо разом з прозовим перекладом поеми «Три шляхи». У 53 томі журналу «Macmillan's Magazine» за квітень 1886 року Морфіл помістив статтю «A Cossack poet», в якій спростовує поширювані в той час фальшиві думки про українську мову, при чому схиляється до твердження Мікльшпича про самостійність української мови. І в цій праці він користувався автобіографією Шевченка, книжкою Омеляна Партицького «Провідні ідеї в письмах Шевченка», згадує Г. Обріста та Е. А. Дюрана. Автор звертає увагу на великі труднощі перекладання Шевченкових поезій тому, що «він має багато коротких ліричних поезій з великим патосом і елегантністю, які майже не піддаються перекладові». Проте він подає переклад двох строф «Заповіту», далі прозові переклади поем: «Три шляхи», «Садок вишневий коло хати» і «Ой одна я, одна». Ця стаття, радше її докладний зміст був поданий в 12 томі філадельфійського журналу «The American» за 1 травня 1886. Цього ж року Морфіл писав в «Encyclopaedia Britannica» (дев'яте вид. 1886, том 21, стор. 110), що «ніхто з більшою силою не описав минулого України, як Шевченко», який, «як Бернс старошотландськими піснями, подивугідно передав дух пісень України». У 1891 році в Нью-Йорку появилася збірна праця про національне життя і думку різних націй світу за редакцією Ейрікра Магнуссона. У ній (на стор. 87-111) знаходимо

статтю Морфіла «Russia». Шевченкові присвячені тут сторінки 104-106; автор шкодує, що не може, за браком часу, подати докладнішої критики писань Шевченка. Він любить, каже Морфіл, описувати дикі подвиги козаків в часи їхньої незалежності. «Він розумно переплітає з своїми поемами народні повір'я і звичаї, звідси його поезії повні національної закраски й пов'язаности з землею» (стор. 106-107). Морфілові належить також рецензія на «Вік» (1798-1898, українська поезія від Котляревського до останніх часів, Київ, Петро Барський, 1902, 3 томи), що появилася в журналі «Athenaeum» за 10 січня 1903 року. Тут маємо біографічні дані про Шевченка англійською мовою. Шевченкові поезії Морфіл називає «дуже музичними і патетичними», а його самого «одним з дітей сонця, кров яких — це вогонь».

Згадку про Шевченка знаходимо також у книжці Карла Абеля, що містить його виклади з порівняльної лексикографії. На стор. 26 читаємо:

«Центральною постаттю русинської літератури є Шевченко, поет, засланий і катований царем Миколою I за створення неприємного вірша. Його остання поема „Братське посланіє” справляє враження, немов би це мала бути сатира на уявлення деяких великоросів стосовно звільнення слов'ян від німецького, австрійського, угорського, румунського й турецького панування» (?).

У 1911 році англійська письменниця й перекладачка слов'янської поезії і прози Етель Ліліян Войніч (1864-1960) виготовила збірку п. з. «Six lyrics from the Ruthenian of Taras Shevchenko», в якій поміщено переклади на англійську мову шістьох поем Шевченка. Войніч віддавна цікавилася слов'янськими літературами, відбувала подорожі по Східній Європі, а в 1895 році бувала також у Львові, де познайомилася з Іваном Франком і Михайлом Павликом, з яким потім листувалася. У вступі до збірки Войніч, слідом за Морфілом, говорить, що Шевченко, «селянський поет України», зробив для країни над Дніпром те, що Бернс для Шотляндії». Сторінки 7-24 виповнені даними з біографії поета, після чого слідує переклади таких його поем: «Минають дні, минають ночі», «Зоре моя вечірняя», «Косар», «Заповіт», «Мені однаково» і «Минули літа молодії».

Перекладачка не має претенсій на точну передачу англійською мовою Шевченкових поезій, і звідси не дивно, що своїми перекладами вона не зуміла зробити надто великого враження на чужинецьких читачів. Слушно, хоч може дещо гостро, зауважив Юрій Рафалович, що «переклад Войніч не може вдоволити нікого, хто знає справжнього Шевченка, і відкидає тих, що його ще не знають». А проте переклади Войніч, попри всі хиби, є найбільш поширеними з-поміж усіх інших перекладів, і під цим оглядом їх успіх можна порівняти до успіху німецькомовних перекладів Юлії Віргінії.

Одночасно з появою збірки Войніч український емігрант Л. П.

Расторгуєв написав невелику працю біографічного характеру про Шевченка п. з. «Taras Shevchenko, the national poet of Oukraina». Расторгуєв зупиняється на скасуванні кріпацтва, на забороні святкувань 25-ліття смерті Шевченка, робить порівняння його з Пушкіним, а зрештою спеціально підкреслює революційні мотиви в його творах, майже цілковито нехтуючи їх національні українські елементи.

Три роки пізніше П. П. Селвер опублікував у часописі «The Ukraine» за 1914 рік свій переклад «Заповіту», а далі переклав на англійську мову статтю Василя Левицького «The literature of Ukraine», в якій говориться про Шевченкового «Художника» й «Гайдамаків» (цей останній твір в перекладі П. П. Селвера звучить «Bandits»).

Пізніше він виготовив переклади уривків Шевченкового «Щоденника», що появилися в журналі «The new age» за 1 червня 1916, і його «Автобіографії», що друкувалася в цьому ж журналі за 13 квітня 1916. Переклади «Автобіографії», «Заповіту» (друкований також в «The new age» за 1 квітня 1915), «І небо невміте і заспані хвили», «Огні горять» і «Якби ви знали, паничі», зроблені П. П. Селвером, увійшли потім до його «Антології модерної слов'янської літератури в прозі й поезії», опублікованої в 1919 році.

Згадуваний уже журнал «The new age», у числі за 18 березня 1915, надрукував прозовий переклад «Катерини», виготовлений Софією Вольською, членом комітету «Україна» в Лондоні, і Карлом Еріком Бехгофером (повне прізвище — Карл Ерік Бехгофер Робертс, 1894-1949), який у 1919-20 рр. бував на Україні як член британської військової місії. Цей самий переклад Бехгофер помістив пізніше у виданій ним збірці п. з. «A Russian anthology in English» (1917). Йому ж у спілці з Софією Вольською належить також переклад «Тарасової ночі», що появилася в журналі «Ukrainian life» за серпень 1940.

Невідомий автор (підписаний ініціалами G. F. L.) в статті «Land of Mazera» (в Athenaeum за лютий 1916) згадує також Шевченка й стверджує, що він є «одним з найбільших слов'янських поетів і користується популярністю, якої ніколи не досягнув ніякий польський чи російський поет». Чільний англійський журнал для слов'янських студій «The Slavonic Review» опублікував відому статтю Івана Франка «Taras Shevchenko» в третьому томі за червень 1924. Змісту її не буду переповідати, уважаючи, що вона відома широким колом читачів, тим паче, що вона була також передрукована в журналі української молоді в Америці «The Trident» за березень 1940.

Ставленню Белінського до Шевченка, Кирило-Методіївському Братству, заслання поета й його значенню для українського народу присвячені декілька сторінок в книзі Джона Майнарда (1865-1943) п. з. «Russia in Flux; before October».

У час другої світової війни і за кілька повоєнних років не від-

нотовуємо жодних публікацій про Шевченка в Англії. Щойно в 1951 році заходами Об'єднання Українців у Великобританії появилася брошура В. К. Метьюса, професора й голови відділу мов і літератури при школі слов'янських і східноєвропейських студій Лондонського університету. Зміст цієї праці становить промова, виголошена ним з нагоди 90-ліття смерті Шевченка 11 березня 1951. Метьюс, знову за Морфілом, прирівнює Шевченка до Бернса, мотивуючи це приналежністю обох до селянської класи і до непануючої національності. Далі він зупиняється коротко на творчості поета, техніці його вірша і т. п. (з нагоди сторіччя смерті Шевченка цю цікаву працю В. К. Метьюса перевидала УВАН в Канаді).

Цікаву працю про Шевченка й західноєвропейську літературу виготовив Юрій Бойко, і вона, перекладена з української мови Віктором Свободою, появилася в 34 томі журналу «The Slavonic and East European Review» (1955), а рік пізніше була видана окремою брошурою заходами Об'єднання Українців Великобританії. Бойко вказує на обізнаність Шевченка з німецьким романтизмом, творчістю Шекспіра й Данте і подає паралелі між його творчістю і творчістю деяких західноєвропейських письменників. Він звертає увагу на те, що Шевченка звикли недоцінювати в порівнянні до західних поетів. Його ставили нарівні з другорядним російським поетом Кольцовим або з репрезентантом провансальського етнографічного провінціалізму Містралем. Стосовно порівняння Шевченка з Бернсом автор стверджує, що воно лише частинно на місці, і на цю справу треба дивитися як на таку, що її заінспірували ідеї популістів про нашого поета. Шевченко знав Бернса, навіть волів його більше, ніж Скотта, тому що Бернс тримався ближче національних коренів народу, в той час як Скотт всі свої сили віддав на службу англійській літературі. У брошурі Бойка маємо, крім передруку обговорюваної статті, переклади, виготовані К. А. Меннінгом, Г. Івахом, П. П. Селвером, Санрей Гардінер і А. Й. Гантером.

Цікаву статтю про Шевченків «Кавказ» опублікувала в журналі «The Ukrainian Review» (1959) відома англійська перекладачка Вера Річ. Їй належить також переклад цієї поеми, що появилася в журналі «Outlines» (1960) і частинно в «The new poet magazine» (ч. 6, липень 1960). Переклади інших поем Шевченка, зроблені Верою Річ, можна знайти і в інших публікаціях («Umbrella», у збірнику «Shevchenko Centenary», виданому шевченківським комітетом у Великобританії) і в окремій книжці перекладів «Song out of darkness», опублікованій заходами шевченківського комітету у Великобританії у видавництві «The Mitre Press». Вступ до цієї книжки написав відомий перекладач Шевченка П. П. Селвер, після чого слідує стаття В. К. Метьюса «Тарас Шевченко — людина й символ» і стаття викладача української мови в Лондонському університеті Віктора Свободи про Шевченка і його творчість.

Всі писання Шевченка маютьоя появиться в англійському перекладі в трьох томах, перший з яких охоплює 38 поезій та віршів. Другий том запланованого англомовного видання мають виповнити переклади прози Шевченка, зміст третього тому становитимуть переклади його драм, щоденника та листів.

З нагоди сторіччя смерти Шевченка маємо ще статті Теодора Мацькова, Володимира Максимовича (з перекладами уривків «Кавказу», «Послання», «Мені однаково», «Заповіту» і «Я не нездужаю нівроку») і В. Клеґґа. Стаття цього останнього п. з. «Taras Shevchenko — artist and poet» появилася в «Rochdale Observer» за 11 березня 1961. У ній знаходимо дані про Україну і її боротьбу за незалежність від 18 в., далі про життя й творчість Шевченка. Стаття закінчується згадкою про «Заповіт» і виясненням, що українці цей заповіт виконали: перевезли поетове тіло з Петербургу на Україну й поховали в Каневі над улюбленим Дніпром.

В ювілейному 1961 році у видавництві «Молоде життя» появилася у вибагливій формі збірка перекладів з Шевченка трьома мовами: англійською, французькою й німецькою з одночасним українським текстом. Зредагував її Юрій Луцький, який і написав вступ англійською мовою. Вступ французькою мовою є відбиткою статті Софії Борщак і Рене Мартеля п. з. «Le Jean Hus de Sevcenko (Le monde slave, 1930), а німецькомовний вступ — це відбитка із збірки Ганса Коха «Die Ukrainische Lyrik, 1840-1940». Збірка містить 17 творів (деякі в уривках) в перекладах на англійську, французьку й німецьку мови, зроблених Верою Річ, К. А. Меннінгом, Е. Л. Войніч, П. П. Селвером, Адольфом д'Авр'є, Софією й Іллею Борщаками та Рене Мартелем, Мішелем Л. Кай, принцом де Токарі й Шарлем Тільяком, Фернандом Мазадом, Гансом Кохом, Юлією Вірґінею, Іваном Франком і Артуром Бошем.

АМЕРИКА Й КАНАДА

Першу англомовну згадку про Шевченка в Америці завдячуємо Андрієві Аґапієві Гончаренкові, уродженцеві села Кривиня, Радомишльського повіту на Київщині. Зв'язаний з гуртком російських революціонерів, які під проводом Олександра Герцена видавали часопис «Колокол», він, після короткого перебування в Атенах, дістався до Лондону. Тут у нього зродилася думка видавати революційну літературу в Америці, куди він і виемігрував у жовтні 1864 року. У 1868 році він заклав друкарню в Сан-Франціско, де розпочав видання англійською і російською мовами двотижневика «Alaska Herald», перше число якого появилася 1 березня 1868. В ньому й знаходимо першу згадку про Шевченка в замітці «Цікаві ідеї поета

Тараса Шевченка» й вільний переклад уривків з «Кавказу». У 16 числі цього двотижневика за 1 вересня 1868 натрапляємо на частину «Послання», а в 17 числі за 15 вересня 1868 маємо знову уривок з «Кавказу». Цитати з Шевченка виразно вказують на вороже наставлення Гончаренка до царської влади, як також і на те, що він ніколи не переставав почувати себе українцем. Пізніше він навіть утримував зв'язок з Михайлом Павликом, який видав його автобіографію («Спомини Івана Гончаренка, українського козака-священника», Коломия, 1894).

Наступна згадка про Шевченка в Америці належить Джонові Остінові Стівенсові (1827-1910), американському фінансистові, співробітникові «Нью-Йорк Таймсу» (писав під псевдонімом — Кнікербокер) і в 1876-79 рр. бібліотекареві Історичного Товариства в Нью-Йорку. Дж. О. Стівенс помістив у журналі «The Galaxy» статтю «Шевченко — національний поет Малоросії», в якій слідом за Е. А. Дюраном подає біографічні дані про нашого поета, а далі уривки у вільному перекладі: «Вечір», «Гамалія», «Маленькій Мар'янні». На основі цих кількох цитат Стівенс стверджує, що Шевченко є поетом, слава якого «перейшла межі його рідного краю і поширилася по Європі». Згадавши про враження, що його зробив на Тургенева Шевченків «Вечір», автор статті рекомендує читачам познайомитися з статтею Е. А. Дюрана.

Біографічні дані про Шевченка й коротку характеристику його творчості подає данський літературознавець і критик Джордж Брандес у книжці «Враження з Росії», перекладеній на англійську мову Самуелем Ц. Істманом у 1889 році.

Головніші моменти з життя поета подані в «Перегляді російської літератури», написаному І. Ф. Гепгуд (1850-1928). Ця письменниця, журналістка й перекладачка чимало спричинилася до ознайомлення англомовного світу з творами російських авторів. Вона знала більшість європейських мов, між ними і староцерковно-слов'янську, а в 1887 і 1917 рр. відвідувала Росію. Перекладала твори Толстого, Гоголя, Тургенева й Горького. Неознайомленість І. Ф. Гепгуд зі східноєвропейськими відносинами є причиною того, що українська мова для неї «діалект». Цікаве теж і те, що вона, як виглядає, ніби не чула імені Івана Гуса, бо, згадуючи відповідну поему Шевченка, зрозуміла його як російське «гусь» і переклала на англійську мову як «goose» — гуска.

Російський літературознавець Петро Кропоткін у книжці «Русская литература», перекладеній на англійську мову в 1905 році, підкреслює, що Шевченкові «епічні поеми з життя вільних козаків у давніх часах, зворушливі поеми з життя кріпаків і лірика писані малоросійською мовою і наскрізь народні за формою і змістом, належать до гарних зразків поезії всіх націй».

Далі слід згадати памфлет про Тараса Шевченка, що містить промову Антона Цурковського під час шевченківського свята в Нью-Йорку, як також анонімну статтю, присвячену нашому поетові в журналі «American Review of Reviews» за червень 1914. У ній на основі цитат з «Русских ведомостей» говориться про значення Шевченка для свого народу і на основі перекладу з журналу «Речь» подається дещо з його біографії. «Культ свободи й добро свого народу» називає анонімний автор «основними елементами поезії Шевченка».

Журнал «University Magazine» (Монтреаль) за лютий 1915 приніс статтю Ф. Л. Тілсона, який стверджує, що стародавнє князівство Україна мало багато героїв, однак жодний герой меча не був більш прославлений, ніж селянський поет Тарас Шевченко». Тілсон подає короткий, але дуже гарний опис життя Шевченка, переплетений його власними перекладами (в уривках) поезій: «Якби ви знали паничі», «Козачковському», «І виріс я на чужині», перекладами Е. Л. Войніч «Минули літа молодії», «Заповіт», і прекрасним перекладом «Учітеся, брати мої», виготовленим Щербініним. Шевченко, пише Тілсон, був під багатьма оглядами подібний до Р. Бернса, обидва були з народу, обидва були вродженими поетами. «Як Бернс змальовував життя й висловлював дух шотландського селянства, поет-кріпак з-над Дніпра висловлював задушевні прагнення своїх земляків до свободи, миру і освіти». Шевченко є не тільки поетом; «він є пророком правди й борцем за волю, погляд якого є універсальний і його послання спрямовані до цілого світу».

Коротку статтю про нашого поета знаходимо в журналі «Literary Digest» за 29 січня 1916. Написана на основі збірки Е. Л. Войніч, вона містить її ж переклади «Зоре моя вечірняя» і «Минули літа молодії». В цьому самому журналі за 31 серпня 1916 є коротка згадка не підписаного автора п. з. «Україна в літературі», в якій говориться також про Шевченка й подано дві строфи «Заповіту» в перекладі Е. Л. Войніч. Її переробкою є стаття Джорджа Фредеріка Ліса п. з. «Література України» в журналі «The living age» за 21 вересня 1918.

У 1916 році появилася збірка перекладів «Songs of Ukraina, with roemъ», виготовлена канадською письменницею Фльоренс Рендел Лляйвсей. Вона цікавилася українськими народними піснями і задумала їх перекладати на англійську мову. При цьому однак вона, не знаючи української мови, мусіла користуватися допомогою протестантського священика Павла Крата, який і написав вступ до її збірки. Попри переклади українських народних пісень, Лляйвсей включила в свою збірку переклади трьох творів Шевченка: «Калина», «Вечір» і «Тополя» (Ф. Р. Лляйвсей відома також як перекладачка творів Ю. Федьковича, Квітки-Основ'яненка й Лесі Українки).

Цікавою появою в ділянці шевченкознавства англійською мовою слід вважати збірку перекладів, виготовлену А. Й. Гантером у 1922 році. Вже багато років раніше Гантер цікавився українцями, зокре-

ма відколи він був висланий пресвітеріянською церквою як медичний місіонер в райони Манітоби, заселені переважно українськими емігрантами. Іван Бордуг вперше увів його в студії творів Шевченка й допомагав йому в перекладі деяких поезій. Інші поезії він переклав за допомогою Зігмунда Бичинського. Гантер був цілком свідомий трудощів, зв'язаних з відданням поезій Шевченка чужою мовою; він признається, що не міг належно передати «музику оригіналу». Автор розуміє велетенську роллю поезій Шевченка для українського народу й підкреслює, що «в боротьбі українців за свободу дух цього поета, що народився кріпаком, назавжди лишиться їхньою провідною зіркою». У 1961 році УВАН у Канаді перевидала цю цінну збірку.

На двадцяті роки нашого століття припадає цікава замітка про Шевченка, написана правдоподібно Ван Віком Бруксом, редактором журналу «The Freeman». Бувши на конгресі українців в Cooper Union, автор статті побачив у залі портрет Тараса Шевченка й відтоді поцікавився його особою. В. В. Брукс подає біографічні дані про поета, а далі загальну характеристику його творчості. Його стаття була друкована опісля в журналі української молоді «Ukrainian life» за березень 1940. Журнал «Народна воля» за 10 березня 1925 помістив переклади англійською мовою Шевченкових «Заповіту» й «Гамалії» (див. «Червоний шлях», ч. 5, 1925, стор. 193).

Марія Гембел-Струтинська в статті «The Ukrainian renaissance» обговорює «трьох найбільших провідників літературного й національного ренесансу України: Шевченка, Драгоманова й Франка». Сторінки 135-138 присвячені Шевченкові, «Заповіт» подано тут в перекладі Войніч. Цій самій авторці належить стаття «Шевченко як маляр», поміщена в брошурці «Taras Shevchenko, the greatest Ukrainian poet», виданій (без дати) Союзом українок в Америці. У ній звернено увагу на вплив Рембрандта на Шевченка, якого через це й називано «українським Рембрандтом». Авторка стверджує, що в мистецтві Шевченко був реалістом, намалював приблизно 650 образів, а під час вистави українських малярів від 17 до 20 стол. в Києві одна зала була віддана виключно для творів Шевченка. У пізніші роки М. Гембел-Струтинська опублікувала ще такі статті: «Мати в поезіях Шевченка», «Думки про поезію, переклади й Кобзаря» в англomовному додатку до «Свободи» й присвятила Шевченкові окремий розділ у книжці «The story of Ukraine», виданій Українським Робітничим Союзом у 1937 році.

У 1928 році в Києві перебував американський журналіст Робб, щоб познайомитися з усім, що стосується життя і творчості Тараса Шевченка (див. «Червоний шлях», ч. 11, 1928, стор. 258). Дотепер, на жаль, мені не пощастило встановити, чи цей журналіст дeneбудь описав вислід цих своїх студій.

Джордж Зіновей Петрік у праці «Popular poetry in Soviet Russia» (1929) констатує факт, що «жодний поет передреволюційної Росії не

висловив так відважно революційний дух проти невільництва», як наш поет, що Шевченко «відважно розробляє найрізноманітніші теми й апелює до читачів різних смаків: в піснях до читачів мистецького темпераменту, в баладах до патріотичних, в поезіях до політичних, а в піснях і новелях до сантиментальних читачів».

1931 рік приносить слов'янську антологію, виготовану американською письменницею й мовознавцем Едною Вертлі Андервуд, однією з перших американців, що перекладали східноєвропейські твори на англійську мову, між ними твори Міцкевича й «Вечори на хуторі біля Диканьки» Гоголя. У своїй антології вона не віддає українській поезії окремого розділу, а твори Шевченка включає під «Russian». На її думку, «Тарас Григорович Шевченко є чарівно обдарованим поетом Малоросії, в дійсності голосом України». Андервуд подає декілька біографічних даних про поета, а далі свої переклади його «Зоре моя вечірняя», «Заповіт» і «Минули літа молодії».

Погляд Шевченка на проблему відновлення української державности навіть шляхом найбурхливішої революції є темою розділу, присвяченого поетові в книжці Д. Сновида «Spirit of Ukraine».

У 1933-34 рр. подибуємо численні переклади Шевченкових поезій, зроблені Володимиром Семениною. Переклади ці, публіковані здебільшого в англomовній частині щоденника «Свобода», а потім уривками в книжці Л. Мишуги «Chevchenko and women», слід зарахувати до найкращих, які дотепер маємо, і вони заслуговують на те, щоб їх видати окремою збіркою. Дві статті Семенини про Шевченка появилися також в англomовній частині «Свободи».

У той час у Канаді Г. Івах помістив у своїй збірці «Ukrainian songs and lyrics» шість коротких статей, в яких обговорює питання Шевченкової поезії, як також відношення його творчости до М. Лисенка, Волта Вітмена й Гр. Сковороди. Всі статті Іваха друкувалися в англomовному додатку до «Свободи». Там же (листопад-грудень 1934) маємо довшу статтю про Шевченка — частину праці М. Кінаша «Коротка історія української літератури».

Доповідь Артура Прудена Колмана про українську літературу, виголошена ним під час організованого українським клубом при Колумбійському університеті «Вечора української літератури», заповнила сторінки брошури «A brief survey of Ukrainian literature». На стор. 16-19 маємо розділ, присвячений Шевченкові з перекладом уривка поеми «Сон» («У всякого своя доля»). Шевченко є, на думку Колмана, «найкращим поетом України та її найшляхетнішим духом», а його поезія, «народжена з народної поезії і з душі України, писана з найвищим артизмом, а проте з біблійною простотою, була присвячена винищенню того, що для поета було найбільшим злом на світі, — людського невільництва, зокрема того, що було відоме в російській імперії, — кріпацтва. Нічого дивного, що поета розп'ято за його

мрію про свободу для людей». Об'єднані українські організації в США видали в 1936 році працю Дмитра Дорошенка п. з. «Taras Shevchenko, bard of Ukraine», попереджену вступом К. А. Меннінга, який називає нашого поета «одним з найбільших майстрів світової поезії», що «став втіленням ідеалів, аспірацій і мрій кожного українського патріота». Дорошенко присвячує чимало місця даним з минулого України, далі зупиняється на біографії Шевченка, переплітаючи її перекладами: «Мені однаково», «Косар», «Минули літа молодії», «Заповіт» (пер. Е. Л. Войніч), уривками з «Гайдамаків» (пер. К. А. Меннінг), «Кавказу», «Юродивого» й «Послання». Довша стаття Дмитра Дорошенка п. з. «Taras Shevchenko, the national poet of Ukraine» була друкована на сторінках англomовного додатку до «Свободи» (березень-квітень 1943), а потім (у скороченні) в журналі «The Ukrainian Review» за 1961 рік. Йому належить інформація про Шевченка, поміщена в 14 томі «Encyclopaedia of social sciences» (1937).

Деякі цікавих праць про Шевченка появилося в 1939 році. Перш за все треба відзначити тут статтю Остапа Грицяя п. з. «Taras Shevchenko and Ukraine today», у якій вказано на тісний зв'язок Шевченкових творів з його народом і на їх велетенський вплив на сучасну українську літературу. На думку Грицяя, Шевченко «створив не тільки патріотичні, революційні поеми, оди, драми...» але також «створив цілу націю, вдихнув нового духа в поневолений народ і збудив і відродив українців». Праця Грицяя містить переклади таких творів: «Калина» (пер. Ф. Р. Ляйвсей), «Якби ви знали, паничі», уривки з «Розритої могили», «Чи ми ще зійдемося знову», «Кавказу» й «Заповіту» (пер. Е. Л. Войніч).

Англomовний додаток до «Свободи» (жовтень 1939 — січень 1940) містив більшу працю Луки Мишуги п. з. «Shevchenko and women», що рік пізніше появилася окремою книжечкою, в якій подибуємо майже всі переклади Шевченкових поезій, виготовлені Володимиром Семеніною. Л. Мишугі належить ще одна більша стаття п. з. «T. Shevchenko, torchbearer of Ukraine», друкована в англomовному додатку до «Свободи» за березень-квітень 1945.

Про відношення Шевченка до негрського актора Айри Олдріджа (1807-67) писала в 1939 році Марія Троммер. Крім біографії Олдріджа, маємо тут також дані з життя Шевченка. У 1858 році Олдрідж прибув до Росії, потім бував і на Україні, зокрема в Харкові. За посередництвом графині Толстої Шевченко зустрівся з ним 31 грудня 1859 і з першого моменту був ним захоплений. Згодом вони зустрічалися частіше, при чому 14-літня дочка Толстої була їм перекладачкою. Вийжджаючи з Петербургу, Олдрідж заїхав на Україну й відвідав Шевченкову могилу. Він помер у Лодзі в 1867 році. Праця М. Троммер була друкована також в «American Russian Review» за жовтень 1939 і в англomовному додатку до «Свободи» (квітень 1961).

Темі відносин між Шевченком і Олдріджем присвячена стаття

Михайла Фінкеля (1939), і відносно багато місця відпущено їй у праці американського автора Герберта Маршала п. з. «*Ira Aldridge; the Negro tragedian*» (1958). У 1939 році Джон Баер написав коротку статтю п. з. «*Shevchenko's artistry of friendship*», у якій стверджує, що «Шевченко мав не тільки генія приятні, але й геній збереження цієї приятні навіть після смерті». Тому в його творчості є «так багато Шевченка — приятеля...» й тому «ми любимо читати його сьогодні й відчуваємо, що знаємо людину, якої ніколи не зустрінемо в житті».

Пізніші англомовні згадки про Шевченка знаходимо в книжці В. Е. Д. Аллена «*The Ukraine; a history*», виданій у 1940 році, а потім поширеній і перевиданій у 1963 році, далі в М. Грушевського «*A history of Ukraine*», виданій для Українського Народного Союзу професором історії при університеті в Маямі Олівером Фредеріксоном і попереджений вступом Юрія Вернадського. Вільям Генрі Чемберлен, співробітник різних часописів і автор книжок про східноєвропейські справи, у праці «*The Ukraine; a submerged nation*» доволі широко зупиняється на Шевченкові і подає поезію «Мені однаково» в перекладі К. А. Меннінга.

Шевченкіяна англійською мовою в 40-их роках належить, за малими лише винятками, перу А. К. Меннінга. В «*Ukrainian literature; studies of the leading authors*» (1944) він обговорює творчість Шевченка і подає свій переклад «Мені однаково». Рік пізніше він опублікував велику збірку Шевченкових творів у власному перекладі («*Taras Shevchenko, the poet of Ukraine; selected poems*»). У вступі до цієї збірки Меннінг говорить про середовище, в якому жив і працював Шевченко, і називає його «одним з найбільших слов'янських поетів. Він є одним з найбільших поетів 19 століття, без уваги на національність чи мову». Окремі розділи книжки присвячені життю Шевченка, його поезії, релігійним поглядам, після чого слідують переклади поодиноких творів з коротким поясненням до кожного з них. Меннінг зумів зберегти метричні розміри, хоч деколи це сталося за рахунок змісту. А проте його збірку слід уважати великим вкладом в поширення шевченкознавства в англомовному світі. Вже раніше Меннінг переклав частину «Гайдамаків» (1928) і написав цікаві статті: «*Shevchenko and Franko compared*», «*The value of Shevchenko today*» і «*Shevchenko and Pushkin's „To the sladerers of Russia“*». В цій останній статті він вказує на прихильне ставлення Шевченка до творчості Пушкіна, стверджує однак, що «Шевченкове захоплення не поширювалося на всі твори й ідеї Пушкіна. Глибока різниця існувала між Шевченком, що відчував себе і свій народ поневоленими Росією і царями, і Пушкіним, що міг лише захоплюватися перемогами російської зброї». Пушкін поборював ворогів своєї батьківщини й закликав їх не нападати на неї чи навіть не засуджувати її за здушення польської революції 1831 року. Згадуючи Шевченкову поему «Іван Гус», Меннінг каже, що важливим моментом у ній є те, що у вступі Шевченко тричі застосовує метафори Пушкі-

на, хоч у виразно іншому розумінні. Бо він говорить про слов'янське море, в яке мають впадати слов'янські ріки, тоді як Пушкін говорить про «російське море». Шевченко поборює ідею Пушкіна, мовляв, Росія має бути домом для всіх слов'ян. Меннінг уважає, що Шевченкове «од молдованина до фіна на всіх язиках все мовчить» («Кавказ») є відповіддю на горді хвальби Пушкіна. Попри те, що Шевченко не любив польської держави, його ворожість до Росії була багато глибшою, і він не міг протистояти спокусі висловити це, коли мав нагоду віддати пошану мріям про слов'янське братерство й націям, що борються за свою волю проти російських нападів, навіть якщо Україна не була тут безпосередньо заторкнена. У 1945 році Меннінг написав статтю «Taras Shevchenko as a world poet», друковану в «Ukrainian Quarterly» й англомовному додатку до «Свободи» (червень-липень 1945). Відомості про Шевченка в деяких англомовних енциклопедіях належать більшістю також Меннінгові.

Бібліографічні дані й дещо про творчість Шевченка подає Нестор Нововірський в окремому розділі другої частини своєї книжки «Introduction to the study of Ukrainian literature and culture».

Шевченко — гравер і маляр є темою більшої статті Володимира Січинського в «Ukrainian Quarterly» й англомовному додатку до «Свободи» (березень 1950).

П'ятдесяті роки приносять відносно небагато публікацій про Шевченка. Тут слід згадати статті П. Одарченка про радянську інтерпретацію Шевченкових творів, друковану в «Аналах УВАН» (1954), Івана Панчука про Шевченків «Заповіт» і Переяславську угоду, поміщену в англомовному додатку до «Свободи» за 13 лютого 1954, та Івана Велигорського, який подає назви книжок англійських авторів, що їх згадує Шевченко в своїх писаннях. На основі цих даних Велигорський приходить до висновку, що Шевченко знав усе, що найкраще в англійській літературі. Джозефіна Гібайло-Гіббонс, слідом за Л. Мишугою, повертається до питання ставлення Шевченка до жінки.

У 1957 році при нагоді відкриття пам'ятника Шевченкові на відпочинковій оселі «Союзівка», Український Народний Союз видав пам'яткову книжку п. з. «Не забули пом'янути...», в якій знаходимо статті В. Давиденка, Луки Луцєва і К. А. Меннінга.

У наступному році відновуємо невеличку працю Яра Славутича п. з. «Taras Shevchenko and West European literature», поміщену в десятому томі журналу «Comparative literature» за 1958 рік, і замітку в книжці Джорджа Кеннена (1845-1924) «Siberia and the exile system» (1958), в якій говориться про молодого студента Ігора Лазарева, засудженого за революційну пропаганду до Петропавлівської фортеці, а відтак покараного висланням у солдати в Транскавказію. Це, каже Кеннен, «була улюблена метода Миколи I для покарання освічених людей і студентів, думки яких були надто ліберальними, як на його смак. Він змусив обдарованого руського поета Шевченка служити 10 років рядовим солдатом і держав його переважно в найгарячішій

і найбільш пустельній частині Центральної Азії, в районі Мангі-шлаку».

У 1959 році маємо декілька статей Ярослава Б. Рудницького, що присвячені питанням паралель між творчістю Р. Бернса й Шевченка й виданню творів Шевченка й Пушкіна в Ляйпцігу в 1859 році, далі невеличку працю Романа Смаль-Стоцького про ставлення Шевченка до жидів. Автор вказує на атаки росіян проти жидів у журналі «Иллюстрация» й на книжку «Русские люди о евреях», опубліковану в Петербурзі в 1891 році, згодом зняту з обігу й заборонену. Книжка ця однак появилася в німецькому перекладі п. з. «Die Juden in Russland; Urkunden und Zeugnisse russischer Behoerden und Autoritaeten». (Aus dem Russischen uebersetzt von August Scholz. Berlin, Concordia, Deut. Verlags-Anst.). В цьому німецькому виданні вміщено «Protest russischer Schriftsteller von 1859», під яким є підписи Шевченка, Марка Вовчка, П. Куліша, М. Костомарова й інших. На основі цього документу Смаль-Стоцький бачить Шевченка як оборонця громадянських прав для переслідуваної в Росії жидівської меншости.

Завдяки задумам української громади в Америці поставити пам'ятник Шевченкові у Вашингтоні американський Конгрес випустив 45-сторінкову біографію поета, «європейського борця за волю». Зміст його — це скорочені статті-передруки з більших праць: К. А. Меннінга («Taras Shevchenko», уривок з «Ukrainian literature; studies of the leading authors» і «The religion of Shevchenko», уривок з «Taras Shevchenko, poet of Ukraine; selected poems»), Дмитра Дорошенка («Bard of Ukraine», уривок з «Taras Shevchenko, bard of Ukraine»), Юрія Бойка («Taras Shevchenko and West European literature»), В. К. Меттюза («The man and symbol»), Р. Смаль-Стоцького («Shevchenko and the Jews»), Л. Мишуги («Shevchenko and women») і промови сенаторів Джона Лесінського, Алвіна М. Бентлі й Джекоба К. Джевїтса в справі побудови пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні. Вступ до брошури написав Лев Е. Добрянський.

Небагато англомовних публікацій чи згадок про Шевченка приніс 1961 рік у сторіччя смерті поета. Слід тут згадати статтю Вотсона Кіркконнела «The Shevchenko Centenary», що є промовою, виголошеною на шевчеківському святі в Едмонтоні (Альберта) 10 березня 1961. Кіркконнел подає здебільшого біографічні дані про Шевченка, «засновника української літератури» й «одного з батьків особистої свободи на Україні 19 стол., провідного визволителя невольників, свого роду українського Лінколна». Журнал «World Week» за 6 грудня 1961 помістив статтю «Bard of freedom» невідомого автора, який з'ясовує роллю Шевченка в пробудженні поневоленого українського народу, подає декілька даних з біографії поета і згадує рішення американського Конгресу в справі побудови пам'ятника у Вашингтоні. Стаття була передрукована в англомовному додатку до «Свободи» за 30 грудня 1961. В цьому ж додатку друкувалися статті Жанетти-Ярослави Ковалюк «Shevchenko and Pan-slavic ideas» (листопад 1961),

Романа Олесницького «Shevchenko, the Bard of Ukraine» (квітень 1961) і литовця Альфонса Сесплявіка про Шевченка й литовську літературу. Стаття Сесплявіка появилася в широкій формі в литовському щоденнику «Draugas» за 6 травня 1961. Автор зупиняється на перебуванні Шевченка у Вільні, вказує на перший переклад «Кобзаря» на литовську мову в 1863 році, виготовлений Й. Андзіюляйтис-Кальненасом, а потім на дальші переклади, зроблені К. Вайрас-Рацкавскасом (1910-13), В. Йонускою та ін. Згадує Сесплявік також про закладення в Кавнасі в 1920 році Литовсько-Українського Товариства, що намагалося спопуляризувати писання Шевченка в литовській літературі.

«Shevchenko — the Flame of Enlightenment» — це назва статті студентки Тетяни Цирик, поміщеної в студентському журналі «Горизонти» (том 5, 1962). Стаття, написана на основі праці Дмитра Дорошенка, має декілька перекладів Шевченкових поезій, виготованих К. А. Меннінгом, Е. Л. Войніч і самою авторкою.

Найцікавішою публікацією про Шевченка за останні роки слід уважати шевченківський збірник, зредагований Володимиром Міяковським і Юрієм Шевельовим. У ньому вміщені солідні праці дев'ятох авторів, здебільшого шевченкознавців. Володимир Міяковський розробляє проблему участі Шевченка в Кирило-Методіївському Братстві, основами світогляду поета займається Микола Шлемкевич. Далі слідує дуже цікава праця Віктора Петрова про естетичну теорію Шевченка (була вже раніше друкована в літературному журналі «Арка» в Мюнхені). Інші статті належать Ю. Шевельову («The year 1860 in Shevchenko's work»), П. Зайцеву («Shevchenko's creative process»), Д. Горняткевичу («Problems in the evaluation of Shevchenko's art as a painter»), В. Ревуцькому («Shevchenko and the theatre»), Ю. Лавріненкові («Shevchenko and his „Kobzar” in the intellectual and political history of a century») і П. Одарченкові («Shevchenko in Soviet literary criticism»).

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

БОГДАН ГАЛАЙЧУК: УРСР ЯК ЗАБОРОЛО ПРОТИ «ЗЛИТТЯ НАЦІЙ»

1

Чи українська визвольна політика повинна користуватися як одним з аргументів фактом існування поневоленої української держави під назвою УРСР та її міжнародноправної особовости, — це було темою довгих суперечок на сторінках української екзильної преси, які деколи доходили до гарячих боїв. Це питання було всебічно про-
дискутоване під точно окресленим кутом: найдоцільнішого з прав-
ного погляду поставлення проблеми майбутнього визволення Укра-
їни. Саме такий підхід був виправданий не лише іманентною вагою
справи визволення, яка творить остаточний об'єкт української зовніш-
ньої політики, але й заложенням, що таке визволення виглядало
можливим в розмірно недалекому часі, а деколи навіть зовсім прав-
доподібним як наслідок: 1) внутрішнього розвалу СРСР — до 1953
року у висліді смерті Сталіна, після 1953 у висліді боротьби в Крем-
лі між кандидатами на Сталінового спадкоємця, а ще пізніше, в 1956-
-57 рр., у висліді розвалу т. зв. «соціалістичного бльоку»; 2) третьої
світової війни, закінченої поразкою СРСР.

Перша гіпотеза з сьогоденної перспективи, після консолідації
позиції Хрущова у 1955 році та позиції СРСР у бльоці під кінець 1957
року, виглядає мало правдоподібною. Всупереч досить поширеній опі-
нії, не порушив цієї позиції й радянсько-китайський конфлікт, який
має місце у «сім'ї соціалістичних країн», але не в бльоці. Ми уточ-
нили ці два поняття (які доволі часто плутають) на сторінках «Сучас-
ности» ще у березні 1961 року. Друга гіпотеза сьогодні зовсім нере-
альна. Навіть коли б прийняти, що останній курс американської по-
літики піде в могилу разом з Кеннеді і Джонсон її змінить в тому
чи іншому напрямі, єдине, що доводиться вилучити з усіх можливих
змін, є третя світова війна, вона практично неможлива з уваги на
атомову «рівновагу страху». Ми з'ясували її неможливість у циклі
статтей про холодну війну на сторінках «Сучасної України» (1960) і
з того часу слідкуємо за американською та французькою літературою
на цю тему, де знаходимо повне підтвердження фахових опіній, з
якими зустрічалися ще давніше.

Колишній підхід до дискусії не втратив значення (бо колись прийде хвилина визволення, і тим самим його правного здефініювання), але відійшов на дальший плян, коли йдеться про актуальність. Перспектива стабілізації існуючого стану на довший проміжок часу актуалізує інше питання: охорони української окремішності проти російської політики «злиття націй»; ця турбота пробивається і з студійної конференції УГВР та «Прологу» у травні 1963, і з статей Мирослава Прокопа, що опісля появилися в «Сучасності». Під цим новим кутом доводиться тепер розглянути стару спірну проблему: визнання чи негація державного стану УРСР.

Сумніваємося, чи можливо нагнути до тих нових рам заперечення; над цим повинні б замислитися негатори. Але вважаємо, що правний стан посідання українського народу, яким є рештки української державности, залишені під назвою УРСР, та її міжнародноправна підметність, може бути широко використаний для нових можливостей української політики, що випливають з нової дійсности: для закріплення та збереження української окремішности до часу, коли державне усамостійнення розвіє кошмар «злиття націй».

2

Окремішність можна зарахувати до того, що французи називають «фальшиво ясними поняттями». На перший погляд воно просте, покривається з існуванням нації; біда в тому, що зміст поняття нації дуже складний та широкий. Обмежуючися Європою, де це поняття розмірно одноцільне, від Норвегії до Греції та від Португалії до України зустрічаємо два зовсім різні критерії національної окремішности, об'єктивний та суб'єктивний, що виступають у поодиноких народів у різних пропорціях і є предметом обсліду різних наук, перший головне соціальної психології, другий культурної антропології, обидва — соціології. Нація може зберегти окремішність в різних розмірах і навіть у різному матеріальному сенсі, затрачаючи ті чи інші об'єктивні атрибути (як ірландці — мову) або суб'єктивний атрибут, себто національну свідомість, при чому втрата цього останнього може бути остаточна (провансальці) або часова (народи Середущо-Східної Європи до 19 сторіччя). Крім самого існування поневоленої нації, може бути загрожений її стан посідання, у формі публічноправної організації. Крім збереження окремішности у свідомості самого народу, йдеться й про свідомість зовнішнього світу, про те, чи окремішність народу відома назовні.

*

Заки український дипломат 1919-20 років міг приступити до уаргументування права українського народу на державну незалежність, він мусів перш за все довести, що той народ таки справді існує, хоч

він не фігурує ні в якому атласі чи в енциклопедіях; що коли не знайдете українців під «у», треба їх шукати під «м», при чому інформація, яка там подана, є фальшива, бо ніяких малосорів немає на світі, а є лише українці. Балтійські й кавказькі дипломати не стояли перед такою ономастичною квадратурою кола, але й вони мусіли починати від утомливої дисертації на тему «ту бі ор нот ту бі». Навпаки, фінський дипломат міг зразу приступати до речі: його батьківщина була відома, бо хоч і була на політичних мапах Європи покрита зеленою фарбою, як і решта Росії, відділювала її від тої останньої вузька темнозелена лінія. В той час уже не залишилося майже нічого з фінської автономії, але фінсько-російська границя на політичних мапах зберігала «оптичну» окремішність країни, а слідом за тим і нації.

Коли сьогодні українець вже не наражений на такі втомлюючі, принизливі «онтологічні докази», коли для доказу української окремішності вистачає найпримітивнішої енциклопедії, коли слово «малороси» збереглося там хіба в дужках, після слова «українці»; коли, одним словом, Україна врешті-решт існує у світовій свідомості — то все це, на жаль, лише наслідок існування УРСР та її приналежності до ООН.

*

Ми вивчали ще в 1953 році, чому у 20-их роках український зовнішньополітичний інтерес виправдував неґацію державного існування УРСР і чому згодом той інтерес змінився. Коли перейдемо на внутрішньополітичну площину, доведеться визнати, що, може, краще було б тоді, коли б українська територія, в міру більшовицького підбому, була безпосередньо приєднана до території РСФРР: не було б димової завіси, — і тому, можливо, не було б таращанських дивізій і «неутралітетів». Але мусимо також визнати, з сьогоднішньої перспективи, що воно краще, що так не сталося, — з уваги хоча б, наприклад, населення Таганріжчини, яке говорить українською мовою і вважає себе росіянами, бо має громадянство РСФРР. І що, з другого боку, мільйони громадян УРСР декларують себе при переписах українцями, хоч їхня розмовна мова російська; їх кількість та відсоток постійно зростає, а слідом за цим збільшується потреба поважного обсліду цього явища.

Українська політична думка формувалася головне в Галичині, на терені завзятої боротьби за мовні права; в австрійській державі, з її національними виборчими куріями, з чітким розмежуванням між державою і національною приналежністю, не лиш теоретично спрещизованою, але й правно інституціоналізованою; де прагерманський персональний статус не зник у зударі з територіяльним, притаманним римському праву, лише співіснував з ним. Тому галичанам, а слідом за ними й біженцям з інших земель нелегко усвідомити собі, що ті категорії притаманні одному району чужі, а то й не дуже

зрозумілі іншим, — і то не лише Західній Європі (зокрема Франції) та Новому Світові, але й більшій частині нашої батьківщини. Що вживання російської мови, замість української, є однозначне з русифікацією — це трактується в українській публіцистиці як очевидна аксіома. Лише раз довелося мені зустріти малий гурт людей, які поставили цю аксіому під сумнів та потрактували її як відкрите питання, що вимагає ґрунтовного соціологічного обсліду: це було в нью-йоркському «Пролозі» на весні 1962 року.

Наші демографи, а слідом за ними й публіцисти, слухно оцінюють як негативне явище зріст відсотка російськомовних українців: бо є зовсім виправдане бажання, щоб усі українці знали рідну мову та користувалися нею. Але ми приймаємо з застереженням погляд, який записує ту категорію у рубрику «морітурі», приймаючи, що перехід на російську мову творить перший, а, може, й вирішний крок у напрямі повної русифікації. Можемо погодитися з нею, коли йдеться про діяспору (хоч і тут є вона дискутована), але вважаємо відкритим питанням стосовно України. Лише на основі поважної соціологічної студії можна з'ясувати собі, чи українець переходить на російську мову як мову «общеруську», братню, краще вироблену, багатшу фаховою літературою, на своєрідну «лінґва франка»; чи той перехід зв'язаний з свідомою або хоча б півсвідомою капітуляцією, ренегатством; чи відношення між розмовною мовою та національною приналежністю в його свідомості зближене до середньоевропейського або ірландського.

Як довго такої авторитетної відповіді немає, вважаємо, що асиміляційна теза не має основ, що російськомовний українець не «морітур» а, навпаки, в засаді повновартісний українець, з національною приналежністю, визначеною суб'єктивним чинником, при відсутності головного об'єктивного чинника, яким є мова. Коли хтось користується українською мовою, можна приймати гіпотетично різні мотивування декларації національної приналежності, включно до не зовсім усвідомлених; можна приймати, що декларація розмовної мови автоматично підсугерує декларацію національної приналежності (раз, мовляв, говорю по-українськи, значить — я українець). І можна побоюватися, що національна свідомість, побудована виключно або хоча б переважно на цій основі, може пропасти разом з основою, себто з переходом з української мови на російську (раз, мовляв, говорю по-російськи, значить — росіянин).

Тому хоч як парадоксально може воно виглядати на перший погляд, російськомовний українець, який «вже не має нічого втрачати», не викликає таких побоювань; це, так сказати б, дефінітивний українець. Можна прийняти, що це українець справді свідомий, не «підсвідомий» і не «півсвідомий»; що його національна приналежність, емансипована від найчіткішої об'єктивної ознаки, є вислідом свідомого вибору («нація — це постійний плебісцит») між українською та російською нацією, у висліді інтелектуального з'ясування альтер-

нативи. При переписі він мусить відповісти собі на питання: чому він має декларувати себе українцем, хоч і говорить по-російськи, і чи не краще декларувати себе росіянином з огляду на кар'єру та безпеку.

Чому? Які мотивації вириваються, чи і наскільки вони гармонійні або антагонічні, як твориться остаточна вислідна? Це питання для соціологів. На перший погляд насуваються дві гіпотези. Можуть вирішувати об'єктивні ознаки, інші, ніж мова: знання української історії, вичуття окремішності української культури, як відмінної від російської, тощо; зокрема у людей, які мали змогу вивчити непофальшовану історію України, які живуть на провінції, не у великих містах з їхньою космополітичною культурою, — взагалі, які мали змогу пізнати та полюбити поодинокі об'єктивні ознаки українськості, інші, ніж тільки мова.

Коли ні, тоді, мабуть, стоїмо перед явищем територіальної національної свідомості, поняттям, що його розробив та спопуляризував Вячеслав Липинський. На перший погляд виглядало б, що те поняття не зв'язане з державною територією (як у Західній Європі та у Новому Світі), а лише з етнографічною, з «українською землею», що це прив'язання до вишневих садків, до баштанів, взагалі до країни, «где все весельем дышит, где реки льются чище серебра». Насправді всі ці телуричні елементи не мали впливу на національну свідомість, не порушили російської національної свідомості і російського патріотизму. Даремне старався Дмитро Дорошенко довести, що його товариші з гетьманського міністерського кабінету були, згідно з територіальним критерієм, українцями: крім Дорошенка, ніхто з міністрів не поведився як справжній українець, не був рішений до безкомпромісової оборони українських інтересів проти російських, а на еміграції причаляли вони не до українських колоній, а до російських; навіть нащадки зросійщеної української аристократії, знатного військового товариства.

Чи йдеться про «землю», чи про державну територію, в тому не важко переконатися, коли громадянин з Таганріжчини скаже бездоганною українською мовою, що він не українець, а руський, і звичайно додасть: «Тут Росія; Україна починається там, далі на північ». Немає сумніву, що Україна, як основа територіальної національної свідомості — це УРСР.

3

Раз існування УРСР та її міжнародноправна особовість є позитивним фактором для збереження української окремішності, вириває питання, чи ця констатація не ставить якихось конкретних завдань перед українською зовнішньою політикою. Не хочемо роздмухувати

розмірів статті, оперуючи невідомими і тим самим гіпотезами, тим більше, що вже дотепер годі було оминути слизьких стежок гіпотетичного думання; тому обмежимося виключно завданнями української діаспори, не торкаючись крайових чинників. Спершу розглянемо питання ширшого, раціональнішого використання того фактора, опісля охорони його перед можливими небезпеками.

Ми ствердили, що існування УРСР перешкоджає «злиттю націй» у людській свідомості, українській та неукраїнській. Обов'язок «прімум: нон ноцере», який звідси випливає, є очевидний, і зрештою вже не раз підкреслюваний в українській пресі. Та поруч того негативного обов'язку існує й позитивний: дбати про якнайповніше, якнайраціональніше використання тієї шанси на обох теренах, українському та закордонному.

На витворення територіяльної національної свідомості впливає саме існування УРСР та її апарату, безлічі державних урядів та підприємств, притаманних тоталітаризмові та державному капіталізмові. У висліді децентралізаційних реформ, проведених Хрущовим, поважно зменшилася кількість урядів та підприємств безпосередньо підпорядкованих Москві. Людина бачить на кожному кроці ті самі літери — «УРСР», які постійно пригадують їй, у якій республіці вона живе, а може й вриваються в її підсвідомість, як у висліді настирливої торговельної реклами такі назви, як «кока-кола» чи «ессо».

Очевидно, було б бажаним, щоб той вплив був якнайбільше поповнюваний, поширюваний, закріплюваний та раціоналізований на вищому рівні, всіма можливими засобами. Таким засобом може бути чужинецький відвідувач, очевидно, якщо не називатиме Києва «матір'ю городів руських», а звертатиметься до українського народу (не до «радянського»), по змозі виявляючи при тому якесь мінімальне знання української культури та історії. Шляхом відповідних контактів з чужинцями, що вибираються на поїздку по СРСР (розмови, листи, доручення літератури), може вдалось би викликати чи унапрямити такого роду виступи.

Щоб українське ім'я якнайглибше та якнайтривкіше закоринилось у свідомості закордону, бажано, щоб воно якнайчастіше появлялося на сторінках преси, навіть у контексті не надто задовільному для нас, і зокрема, щоб міжнародноправна особовість УРСР мала якнайбільше конкретних проявів, і то у тривких формах.

Діаспора не має змоги збільшити кількості виступів представників УРСР з трибуни Генеральної Асамблеї ООН і не має впливу на їхній рівень; не може запобігти, щоб ті виступи не були надто сервілістичні чи гротескові. І має мінімальні можливості для міжнародної актуалізації українського імені на міжнародній арені в іншій формі; бо годі брати під увагу стереотипні протести екзильних центрів,

які не в силі викликати пресового відгуку. Як гідне уваги зусилля на цьому нелегкому терені слід вважати проєкт денуклеаризації УРСР, БРСР та Балтики, з'ясоване у ноті генерального секретаря закордонних справ УГВР до держав, об'єднаних в НАТО. Є очевидним, що українські чинники (чи лише українські?) не можуть мати впливу на створення демілітаризованої чи деатомізованої зони та на її засяг (як це зауважив Іван Лисяк-Рудницький, на студійній конференції УГВР і «Прологу»), та це нічим не зменшує практичної ваги згаданої ноти. Вона зручно і дискретно пригадує західнім урядовим колам про існування УРСР, зближуючи її оптично з сателітними державами, і дає деякі надії, що суєстія буде повторена на дипломатичній арені, у такій чи іншій формі, може, при відбиванні радянських атак, може, навіть бути включена у західні вимоги. А що йдеться про модну тему, хто знає, чи українська суєстія не буде згадана в якомусь чужому географічному контексті, наприклад, при дебатах про денуклеаризацію Латинської Америки, нехай лиш побіжно як звичайна референція чи аналогія.

Куди важливіша друга пропозиція, з'ясована в тій самій ноті: нав'язання двобічних дипломатичних взаємин з УРСР. Але справа досить складна. Негативні реакції, які вона викликала з американського боку (відповідь державного департаменту на пропозицію Сміта у 1953 році) та з радянського (цьогорічна стаття Паламарчука) вимагають ширшої критичної аналізи, себто вимагають окремої статті.

4

Фіно-Карельська РСР була zdeградована до категорії автономної РСР та включена в склад РРФСР, а Танну Тува була просто анектована цією останньою, себто перестала існувати, хоч не належала до СРСР, а була сателітом. Чи не може подібна доля спіткати й УРСР?

Гіпотеза неправдоподібна, але поняття «абсолютно неможливого» не існує по той бік залізної завіси. Реальніша небезпека звуження компетенцій УРСР та її посестер, включно до зовнішньополітичних, та права сецесії або погіршення її правового статусу під іншим оглядом. Ні одиниця, ні республіка не знаходить ніяких абсолютних гарантій, з огляду на радянську концепцію права, зокрема конституційного, яке відкидає всяке статичне обмеження державної влади шляхом тривалого поділу горизонтального (між законодавчими, судейськими й виконавчими органами) чи вертикального (між союзом та республіками). Воно уможливило ревізію конституції так легко, як ревізію найдрібнішого закону, без скликання конституанти, без ніякого поважного кворуму, без згоди поодиноких республік.

Обмеження статусу республік були б зовсім можливі, з правового та фактичного (силового) погляду, але небажані з політичного, з огля-

ду на враження, яке викликали б вони серед народів пошкодованих (себто неросійських народів СРСР), потенційно загрожених (сателітних) та назовні, зокрема серед афро-азійської сфери. Острах перед скандалом творить сяку-таку підмінку правних гарантій. Але скандал це дуже змінна, гнучка величина. Можна уявити собі, як прийняла б світова думка, наприклад, включення Польщі в склад СРСР, зведення її до статусу союзної республіки (що було темою впертих поголосок у 1952 році). І тямимо, який малий резонанс викликала анексія Танну Туви (себто повної ліквідації, не зниження статусу), хоч формально ця держава була суверенна, так само як Польща. Але гострий контраст до тієї формальної рівності творила повна матеріальна різниця у розмірах користування міжнародною підметністю: Танну Тува не належала ні до яких міжнародних організацій і не мала дипломатичних взаємин ні з якими державами, за винятком СРСР та її сателіта Монголії (що, до речі, теж мала взаємини виключно з СРСР і Танну Тувою).

Москва не потребувала б боятися скандалу, наносячи такий чи інший удар правному статусові УРСР, якщо та остання не виступала б ні на якому міжнародному терені, якщо не була б членом ООН (чого сердечно бажали деякі землячки у 1955 році, приплескуючи відомій пропозиції Лоджа); адже скреслення члена з усіх видань ООН, зі списків поодиноких спеціалізованих організацій та з мап не може пройти непомітно. Ліквідація кожної амбасади УРСР збільшувала б небажаний для Москви розголос, тому кожна амбагада творила б дальшу гарантію для республіки, дальшу підмінку неіснуючої правної гарантії.

А йдеться про забезпечення чинника, якому, всупереч волі й передбаченням імперіяльного центру, припала роля заборолу проти політики «злиття націй».

КОСТЬ КОНОНЕНКО: ПО 35 РОКАХ МОВЧАНКИ

1

Коментована праця *) видана в останні місяці минулого року і тепер дійшла до нас. Виготована вона колективом 25 авторів зі складу не лише наукових співробітників Інституту Економіки Академії Наук, а й робітників вищих шкіл, галузевих науково-дослідних установ, а також Держплану, Центрального Статистичного Управління і Міністерства фінансів УРСР. Редакція, очолювана О. Нестеренком, теж колектив у складі шістьох осіб. В останній час доводиться звикати до того, що в Радянському Союзі праці на більш-менш поважні теми виходять у колективному виконанні. Це, мабуть, подиктоване бажанням поділити відповідальність між більшою кількістю людей, якщо праця стане об'єктом осуду партійно-урядових чинників. Але з таким чисельним колективом доводиться зустрічатися вперше. Мабуть, чим небезпечніша тема, тим сильніше бажання поширити коло відповідальних. Ці побоювання та непевність відчуються і в останньому уступі звернення авторів, яким вони розпочинають свою працю:

«Автори усвідомлюють, що не всі поставлені в книзі питання досліджені з належною повнотою; деякі з них тільки поставлені і потребують більш глибокої розробки; деякі положення є дискусійними і потребують колективного обговорення».

Як побачимо далі, в праці не тільки багато питань залишаються без належного насвітлення через відсутність матеріалів, але не бракує й таких, які свідомо обходяться мовчанкою або лише побіжно заторкуються, при чому легко відчувається, що це породжується бажанням запобігти небезпеки висловлення того, що може не засмакувати.

Цим бажанням забезпечити себе від можливих нападів треба, мабуть, пояснити і те, що книга просто до нестями перенасичена заявленою балаканиною, що має бути в 1970 і в 1980 роках згідно з постановою XXII з'їзду партії. Не кажучи вже про те, що це не має ніякого відношення до теми, як вона поставлена в книзі, сама

---

*) Національний дохід Української РСР в період розгорнутого будівництва комунізму. Академія Наук Української РСР. Інститут Економіки, Київ 1963. 333 стор.

ця т. зв. програма компартії СРСР виглядає тепер, в світлі конкретної вже дійсності, як глум над здоровим глуздом. Але це той плащик, за який завжди можна сховатися і в той спосіб уникнути відповіді, коли в ході розгортання теми приходить черга на небезпечні питання. Такого сміття в книзі повнісінько. Але попри все, видана праця заслуговує на пильну увагу. Щобільше, сама поява цієї книги є знаменною подією, проминути яку не можна. Чейже якраз національний дохід і пов'язаний з ним народногосподарський баланс творили суть боротьби України з Москвою в другій половині 20-их років у сфері економічних стосунків. Україна настоювала тоді на своєму праві обчислювати національний дохід республіки і складати на базі того свій народногосподарський баланс, що мав би регулювати міждержавні господарські зносини. Москва рішуче це відкинула і тим фактично заперечила державну натуру України в господарському житті її народу.

Не будемо повертатися до тієї завзятої дискусії, що відбувалася тоді на протязі понад два роки. Наведемо лиш один уступ з постанови союзної наради Держпланів з 1927 року, де стисло визначувалася роль національних республік у керівництві своїм господарством: «... у завдання побудови п'ятирічних плянів окремих республік та економічних районів не входить відшукування таких співвідношень народногосподарської рівноваги, які входять в поняття розгорнутого балансу народного господарства і які можуть бути знайдені лише в будові п'ятирічного пляну розвитку народного господарства всього СРСР в цілому (баланс нагромаджень і капітальних вкладів, баланс попиту і пропозиції, знайдення пропорції в розвитку сільського господарства і промисловости, пропорції у виробництві засобів виробництва і засобів споживання і т. д.) («Хозяйство Украины», 1928, ч. 3, стор. 11).

Отже заперечувалося саме існування господарства республіки як цілісного національно-державного організму. Республіки були зведені на рівені економічних районів, так що Україна в цьому розумінні нічим не мала відрізнятися, наприклад, від Вологодського краю абощо. Від того часу, отже на протязі 35 років про обчислення національного доходу республік і складання їх народногосподарських балансів не могло бути і мови. Самі ці означення стосовно до республік були усунені з ужитку. І ось по 35 роках маємо монографію про національний дохід України. Подія справді знаменна. Вона, без сумніву, прийшла у висліді тих змін, що зайшли в останні роки у управлінні промисловістю, а головне в системі планування.

Але було б помилкою думати, що, нарешті, перемогла позиція України, за яку вона так уперто боролася в 1926-28 рр. До того ще дуже далеко, і тяжко сказати, чи взагалі прийде це. В цьому легко переконатися з самої монографії.

В названій праці три розділи: I. «Створення національного доходу і методологічні принципи його обчислення»; II. «Розподіл на-

ціонального доходу Української РСР»; і III. «Використання національного доходу Української РСР на нагромадження і споживання». Кожний з них має по кілька підрозділів.

Починається перший розділ, як і треба було чекати, Марксовим означенням національного доходу і гуртового (валового) продукту, його теорією поширеного відтворення капіталу, необхідної і додаткової праці, тобто тієї частини вартости новоствореного продукту, яка йде на відтворення робочої сили, і тієї, що забезпечує одержання додаткового продукту — джерела поширеного відтвореного капіталу і т. д.

На цьому можна не зупинятися, бо і сама «теорія» Маркса і її скрахування у зустрічі з пізнішою дійсністю достатньо насвітлюють-ся і в широкій і в спеціальній пресі.

Що ж до методології обчислення суспільного гуртового продукту і національного доходу, то це, в порівнянні з дальшим, вимагає деяких відзначень. Поперше, виявляється, що єдиної методи обчислення немає. Існує чотири відмінні системи обліку, характеризувати які тут не будемо, бо це питання вузького фахового інтересу. Важливе те, що різні заклади, які працюють у цій ділянці, користуються суттєво відмінними методологічними системами. Навіть такі, здавалося б, тісно пов'язані інституції, як пляновий і статистичний центри, користуються різною методикою (наприклад, внутрішній обіг продукції власного виробництва в практиці плянування виключається з гуртового продукту, а в практиці статистичного обліку — ні). «Це є однією з причин деякої незіставлености плянових і звітних даних». Отже звіти в той спосіб перебільшені.

Не узгіднена методика і між республіками та союзними центрами, і то по дуже важливих показниках. «В наслідок цього обсяг, динаміка і особливо галузева та соціальна структура суспільного продукту і національного доходу Української РСР на пляновий період стають зовсім незіставлювані із звітними показниками і з суспільним продуктом та національним доходом СРСР, органічною частиною яких вони є» (стор. 29).

Ця плутанина і неузгідненість у методології обліку свідчить не лише про те, що показники, що їх подає Москва, неправдиві. Це говорить і про що інше, більш важливе: про небажання Москви мати обчислення суспільного продукту і національного доходу в республіканських вимірах, що мали б стати складовими показниками загальносоюзних. Щобільше, вони для Москви небезпечні, в чому легко переконаємося з дальшого. Нічим іншим не можна пояснити, як могла постати в радянських умовах така неузгідненість і чому вона не усунута на протязі так довгого часу, як шість років, відколи почалася в республіках праця над цими питаннями. Але не самі лише методологічні питання стоять на перешкоді правдивого обчислення національного доходу республік. Є багато інших, ще тяжчих до розв'язання, особливо при цілком ясному небажанні Москви

сприяти цьому. Серед них кінцевим є відмітити відсутність обліку в грошовому вимірі обміну, як республік між собою, так і цих останніх з Союзом. Облік провадиться здебільшого лише в кількісних вимірах, і цілком слушно в книзі, що обговорюємо, зазначено: «... дуже важливим є питання про сальдо міжреспубліканських зв'язків, без розв'язання якого в союзній республіці не можна скласти баянсу національного доходу» (стор. 43). Отже визнається сама неможливість розв'язати це питання.

Не вистачає, окрім того, ще багатьох даних, кінцевих для обчислення доходу. Тридцять п'ять років заборони торкатися цієї проблеми спричинилися до того, що багато показників не досліджувалися взагалі. Лише в 1959 році розпочаті розрахунки реальної заробіткової платі робітників та службовців, як рівнож грошових та натуральних доходів селян; у 1961 році розроблений перший варіант методичних вказівок по складанню баянсу грошових доходів і витрат населення (бюджетів) і т. д. Є ще чимало й не розпочатого. Але головне полягає в тому, що існують такі явища, пов'язані з самою натурою радянської економічної системи, які хоч свідомо й не розглядаються як перешкода в правдивому обчисленні національного доходу, але фактично викривлятимуть таке обчислення. Серед них у першу чергу треба назвати одиницю виміру. Зрозуміло, що це може бути лише грошова одиниця, але в цінностевому вимірі продукту. Ціна ж — це категорія ринкових стосунків. У Радянському Союзі ринку для обміну всієї продукції немає. Існує державний розподіл, при чому для деяких виробів він має для покупця обов'язковий характер. Для переважної кількості продукції, такої, як виробничі устаткування і засоби (сировина, пальне тощо), що обертається в державному секторі, не існує фактично й обміну, бо при обміні змінюється власник речі, а там він залишається той самий — держава; змінюється лише управитель.

До обміну можна віднести тільки продаж державної продукції приватного вжитку. Щодо ціни, то вона встановлюється монопольно самою державою, як тоді коли вона виступає одночасно і продавцем і покупцем в особі різних своїх закладів, так і тоді, коли продається населенню. Ринком більш-менш у звичайному розумінні можна назвати лише «колгоспний ринок», де обертається продукція частинно колгоспів, а головне приватного господарства колгоспників. Щодо ціновизначення на ньому, то воно встановлюється нормальним шляхом у висліді попиту і пропозиції. Але через недостатнє забезпечення держторгівлею населення кінцевими продуктами, головне харчами, ціни на колгоспному ринку набувають спекулятивного характеру, і на однаковий продукт у держторгівлі і на колгоспному ринку ціна може різнитися в кілька разів. Окрім того, на тому ж ринку провадяться акції так званого «чорного ринку», коли державна продукція плянованого розподілу продається державним же установам по вільних, значно вищих цінах. І це робиться в досить ве-

ликих розмірах. Джерелом надходження цих товарів є всіляких форм крадіжки, а засадою — недостатнє забезпечення потреб через плянований розподіл.

Отже, як бачимо, грошова одиниця виміру, кінцева для обчислення суспільного продукту і національного доходу, не має однакового еквіваленту вартості. Через те, наприклад, центнер картоплі, проданої держторгівлею, обчислюється в доході однією сумою, а такий же центнер її, проданий на колгоспному ринку, в обчисленні національного доходу приватного сектору фігурує в багато вищій сумі. Особливо це стосується продукції сільського господарства. За діючою методикою державні заготівлі обчислюються в заготівельних цінах, закупи — в закупочних, продаж на колгоспному ринку — в цінах цього ринку. По цих же «середніх цінах реалізації товарової продукції», тобто по цінах колгоспного ринку здійснюється облік продукції присадибних господарств колгоспників.

Але тут мусимо зупинитися ще на одному великій ваги явищі, з яким досі не доводилося зустрічатися. Навпаки, було що інше. Виявляється, що в обчисленні національного доходу продукти, що їх одержують колгоспники натурою з колгоспів по трудоднях, мають братися не в цінах роздрібної держторгівлі, як досі писалося, а в цінах того ж колгоспного ринку, тобто кількакратно вищих. Щобільше, і та продукція власного присадибного господарства (картопля, цибуля і ін. з власного городу), що в натурі споживається в родині колгоспника, так само обчислюється в цінах того ж ринку.

Мабуть, не треба доводити, як це викривлює обсяг національного доходу і висоту оплати праці колгоспників. В цей спосіб, можна думати, ЦСУ обчислює збільшення в шість разів доходів ожебрачених селян в розрахунку на одного працюючого в порівнянні з дореволюційним часом («СССР в цифрах в 1962 г.», стор. 300).

З усього наведеного тут має бути ясним, що обчислення національного доходу України ще немає та й не може бути. Покищо це лише загальникові обміркування шляхів і способів, та й далеко не всіх, успішне досягнення яких уможливило б обчислення національного доходу.

2

У 1926-28 рр. справа національного доходу ставилася так саме засадничо, але між тодішнім і теперішнім розумінням питання величезна різниця. Тоді все було зосереджене якраз на національній прикметі цієї проблеми, тепер виключно на методиці обчислення того або іншого показника. Про національну натуру питання немає й згадки. Навпаки, коли якийсь момент за своєю суттю і за внутрішньою логікою вимагає національного критерія в підході, автори це обминають, завуальовують або просто втікають. Немає й сліду

того, що було в 20-их роках, коли запекліша боротьба з Москвою йшла за те, що уся цілість справи національного доходу має бути незаперечною прерогативою України, як істотна ознака її державного буття. Отже думати, що поява цієї праці свідчить про переформу тепер, по тридцять п'ятьох роках, української позиції аж ніяк не можна. Вона скорше свідчить про повне підкорення переможцеві — Москві — в цій найвирішальнішій справі українського народногосподарського життя.

І все ж, попри все це, дана праця, повторюємо, заслуговує на більший інтерес, особливо в другому розділі її, присвяченому розподілу національного доходу. Але перше, ніж перейти до цього, наведемо ще кілька показників і, що найважливіше, визнань самих авторів праці.

Отже по обчисленні вартости «сукупного суспільного продукту» матеріального виробництва (бо лише воно в даному разі береться до обліку), з неї вилучається 1) фонд відшкодування, тобто вартість попередньої праці, що увійшла у вартість створеного продукту: та частина вартости будівель, устаткування, знаряддя і т. п., що припадає на вартість продукту, виробленого за п'ятирічний період; 2) вартість матеріальних витрат, тобто сировини, пального, електроенергії і т. п., що в інших галузях матеріального виробництва вже обчислена, як готова продукція. Решта по цих відрахуваннях буде чистим продуктом, створеним у даному році, вартість якого позначається авторами праці як національний дохід.

Галузева структура «сукупного суспільного продукту» в 1961 році визначалася так: на промисловість припадало 60,1%, на сільське господарство — 20,4%, на будівництво — 9,7%, на транспорт та зв'язок — 3,7%; на торгівлю, заготівлі, матеріально-технічне постачання і т. п. — 6,1%. В порівнянні з 1958 роком відсоток промисловости зріс з 56,5%, а сільського господарства — знизився з 25,2%. По решті галузей залишився майже незмінним.

Національний дохід України 1960 року обчислений у 27 046 млн карб., з яких 12 955 млн по промисловості, 2 749 по будівництву, 7 043 млн по сільському господарству, 1 171 млн по транспорту і зв'язку і 3 128 млн по торгівлі, матеріально-технічному постачанню та ін. галузях матеріального виробництва. В національному доході на промисловість і сільське господарство припадає інша питома вага, як в сукупному продукті: на промисловість 47,9%, замість 60,1%, а на сільське господарство 26,8%. У національному доході цілого Союзу в тому ж 1960 році участь України обчислюється по промисловості в 17%, по будівництву — 18,4%, по торгівлі, матеріально-технічному постачанню та ін. галузях матеріального виробництва — 18,4%. У 1961 році частка сільського господарства ще підвищилася до 25,5% (стор. 52-54). Всі наведені показники могли б бути підставою для досить промовляючих висновків, але, на жаль, вони маловартісні, бо не дають ані правдивого виміру, ані дійсного співвідношення їх. І це

визнають і самі автори. Спричинюється до цього різна форма виміру ціни, за якою обліковується вартість виробів, в залежності від різної натури, так би мовити, «ринків», на яких вони обертаються. Коли не тільки продавцем, а й відборцем є держава, ціни встановлюються нею нарівні собівартості або з незначним перевищенням, а іноді і нижче собівартості (наприклад, вугілля, залізна та манганова руда на Україні). За нижчими від собівартості цінами обліковується продукція колгоспів, як та, що відбирається державою, так і та, що залишається в колгоспах для дальшого виробничого використання. Натомість за набагато вищими від собівартості монополю встановленими цінами обчислюється продукція легкої та харчової промисловости, призначеної для індивідуального споживання. І, нарешті, для частини продуктів — для натуроплати по трудовнях і для особистого споживання з власних присадибних господарств — штучно застосовуються ціни колгоспного ринку, що не мають до цього ніякого відношення.

Як уже зазначалося, це впливає на повноту і правдивість обліку і неузгідненість методики, як між республіками і Союзом, так і між покликаними для цього установами в самих республіках. Отже оцінювати висоту суспільного продукту і національного доходу ще в усякому разі передчасно, а опублікована праця дає досить переконливих доказів, які управнюють висновок, що всі того роду обчислення, що їх подає радянська статистика, нічого не варті.

У світлі наведеного немає рації зупинятися на справі відрахувань від вартости «сукупного валового продукту» фонду відшкодування і вартости матеріальних витрат для одержання суми національного доходу. Але дещо відзначити треба. Фонд відшкодування є джерелом відтворення капіталу, а разом з додатковими капіталовкладеннями — джерелом поширеного відтворення капіталу, тобто росту національного майна і виробничих можливостей. І от виявляється, що перед реформою управління промисловости продукція закладів союзного підпорядкування складала 69% загального виробу, а республіканська — 31%. Але з загальної суми капіталовкладень на союзу припадало 97%, на республіканську лише 3%. Не виправила цього і реформа: коли республіканська промисловість почала давати 97% продукції, а союзна лише 3%, розподіл капіталовкладень був відповідно 77% : 23%. Заслуговує на відзначення, що питома вага промисловости у фонді відшкодування зросла в період 1958-61 рр. з 67% до 71,7%, а сільського господарства знизилася з 20% до 14%, що свідчить про більш повільне капіталонагромадження в сільському господарстві.

А в той же час якраз воно, і в першу чергу виробниче озброєння, є найголовнішою засадою підвищення продуктивности праці. І виявляється, що всупереч офіційним показникам, що продуктивність праці в сільському господарстві зросла на 87% у порівнянні з 1953 роком («СССР в цифрах в 1962 г.», стор. 39), авторам моногра-

фії доводиться ствердити: «... за даний період не відбулося відповідного зростання продуктивності праці в сільському господарстві, по окремих його галузях вона навіть знизилася» (стор. 58). Щобільше, вони скаржаться, і цілком слушно: «Сучасна практика планування і статистики не дає можливості повною мірою вивчити фактори зростання продуктивності праці» (стор. 70). А між тим це справа першочергового значення. Чейже за двадцятирічним пляном 90% приросту продукції має прийти коштом зростання продуктивності праці. За семирічним пляном щорічний приріст національного доходу по Союзу, як рівнож і по Україні, заплановано в 74%⁰. За перші три роки виконання дало 75% щорічного приросту (мабуть, за офіційними даними), а по Україні 6%⁰. Але при цьому автори монографії знову зазначають: «Кількісно його (приріст фізичного обсягу національного продукту) при сучасній практиці планування і статистики обчислити неможливо» (стор. 74). Наводимо це, щоб, користаючись з нагоди, показати, чого варті радянські офіційні звідомлення по цих показниках, а на них якраз буде Москва свої твердження про вищість комуністичної економіки і про неминучість перемоги над системою вільного господарства.

За ті роки, про які йде мова в монографії, приріст продукції промисловості України відбувся в чорній металургії коштом підвищення продуктивності праці на 70%⁰ і збільшення робітників 30%⁰, в машинобудівництві і металообрібці відповідно 60%⁰ і 40%⁰, в хемічній і легкій 44%⁰ і 56%⁰, в харчовій — 10%⁰ і 90%⁰. Отже до того, що має бути, ще дуже далеко. В промисловості України 47,2%⁰ загальної кількості робітників займалися ручною працею і 8,5%⁰ хоч і при машинах, але теж руками. У будівництві кількість робітників, зайнятих ручною працею, становила 68,3%⁰, в тому числі на будівельно-монтажних роботах — 71,5%⁰ (стор. 80).

На цьому можна було б закінчити навігнення справи обліку вартості гуртового продукту та національного доходу. Але є ще одне, що має визначне значення в обсязі національного доходу республік, і особливо України, — це т. зв. податок з обігу. Як сказано, облік доходу провадиться по цінах тих різноманітних ринків, про які тут згадувалося. Але для переважаючої маси товарів, що призначаються для особистого споживання, і на деякі продукти виробничого використання в колгоспах (пальне для тракторів тощо) в ціну включається і податок з обігу, або точніше — націнка. Ні встановлення категорії товарів, до яких вона застосовується, ні висота її, не мають нічого спільного з виробничим процесом. Все це походить з цілком інших міркувань держави-монополіста.

У відношенні до податку з обігу існує закон, за яким до національного доходу республіки зараховується лише та частина його, яка реалізована на терені цієї республіки. Отже податок з продукту, виробленого на Україні, але реалізованого деінде, головне в Росії, зараховується до національного доходу Росії.

Яке значення має цей податок взагалі для національного доходу, можна бачити з того, що в 1961 році, про який здебільшого іде мова в навітленій праці, він складав 20,4% цілого національного доходу Союзу. Якщо ж пригадати, що в обчисленнях національного доходу входить штучне визначення вартости натуроплати по трудових днях, як і продукції присадибних господарств колгоспів, ними самими спожитої, тоді реальне значення податку з обігу в національному доході буде набагато більшим. Отже значна частина такої важливої категорії надходжень не відбивається в національному доході України. Про це важливе питання автори книги не висловлюються, з страху перед «хазяїном». Натомість наводять зміст тієї дискусії, що відбувається навколо природи податку з обігу.

Ця дискусія ведеться вже роками. Комуністи даремно намагаються виправдатися, що це не засуджений Марксом як найбільш соціально несправедливий посередній (непрямий) податок, коли обтяжуються не доходи, а споживання, і то найбільш кінцевих продуктів, а щось інше. Але вже самий факт зарахування його в національні доходи в місцях реалізації, тобто стягання з споживачів, спростовує всі намагання того роду, не кажучи вже про практику здійснення цього оподаткування.

3

Як відомо, Маркс чисту вартість створеного продукту розподіляє на дві частини, при чому друга, — «додаткова вартість», — що є уречевленою працею робітника, не дістається йому, а привласнюється власником засобів виробництва, в чому й полягає суть експлуатації. Авторі книги наслідують цей розподіл, стверджують наявність «додаткової вартости», але за вже заялженим трафаретом заперечують окреслення цього як експлуатації, бо, мовляв, в СРСР власником засобів виробництва є суспільство, а тому це праця для суспільства, отже у власну користь працюючих, як членів того суспільства.

Не треба вже доводити, що і Марксове окреслення природи зиску, і радянське заперечення експлуатації в СРСР не відповідають дійсності. Досить хоча б згадати, що примусове визнання радянськими економістами, що т. зв. «закон середньої норми зиску», як і «рівности суми цін сумі вартости», не має застосування в СРСР, є вже запереченням самої трудової вартости, а тим самим і Марксової теорії природи зиску.

Цікавим все ж є розподіл національного доходу України на «необхідний і додатковий продукт», що вперше за тридцять п'ять років доводиться зустрічати в пресі. За цим обчисленням, що його здійснив для 1960 року сам Інститут економіки Академії Наук УРСР, тобто аранжер цієї книги, виходить, що на необхідний продукт при-

падає 53,6% національного доходу і на додатковий — 46,4%. Наскільки це наближається до дійсного співвідношення, сказати важко, бо не подається методика обчислення. Але з того, що в дальшому говориться про ролі цінотворення в розділі національного продукту, можна думати, що частка т. зв. «додаткового продукту», тобто того, що не йде на оплату праці продуцентам, значно більша. Щоб унаочнити це, наведемо таблицю, складену знову ж Інститутом економіки про розподіл гуртової вартости продукту промисловости, знаменну не лише обчисленням необхідної і додаткової частини чистого продукту. При цьому нагадаємо, що краще озброєння виробничими засобами обумовлює вищу продуктивність праці, що веде до зниження відсотка оплати праці в загальній вартості продукту, якщо та оплата залишається незмінною або якщо її зріст відстає від зросту продуктивности. І ще пригадаємо, що в промисловості засобів виробництва озброєність праці набагато вища, як в промисловості засобів споживання. А ось як виглядає співвідношення оплати праці і отого «додаткового продукту»:

	Увесь продукт	В тому числі			
		Виробничо-матеріал. затрата	Чистий продукт	З того	
				Оплата праці	Додатковий продукт
Промислове виробництво	100	60,3	39,7	16,4	23,3
В тому числі					
Засоби виробництва	100	60,6	39,4	23,2	16,2
Засоби споживання	100	59,5	40,5	3,2	37,3

Отже в промисловості додатковий продукт майже на 50% перевищує вартість оплаченої праці. У Марксовій трактовці це означало б, що робітники української промисловости одержують 41% вартости витраченої праці, а 59% відбирає власник засобів виробництва, при чому у виробництві засобів виробництва робітникам припадає 59% вартости витраченої праці, а у виробництві засобів споживання лише 8%, а 92% відбирає власник промислового закладу. Виходить, як бачимо, просто неймовірне співвідношення, якщо виходити з Марксової «теорії трудової вартости». Але об'єктивність примушує сказати, що навіть з цієї позиції так воно в дійсності не є. Все це викривлюється знову ж отим податком з обігу, що нерівномірно падає на різні види продукції і не стосується багатьох з них. В своєму намаганні ухилитись від обвинувачень в застосуванні найбільш соціально несправедливого непрямого (посереднього) оподаткування, в

своїх безнадійних спробах довести, що вартість цього податку створюється у виробничому процесі, комуністи відкривають себе для закидів в нечуваній експлуатації, якщо повертають робітникам лише 8% вартості витраченої ним праці.

Не бачити цього безглуздя не можуть і самі автори книги. Обережно і побіжно вони дозволяють собі натякувати на це: «... податок з обігу є складною економічною категорією; джерелом утворення податку з обігу є не тільки... вартість додаткового продукту, а іноді й вартість необхідного продукту...» (стор. 123), тобто заробітна плата робітників, частина якої в той спосіб відбирається у робітників під час купівлі життєвих засобів.

Отже не тільки обчислення національного доходу України через віднесення до нього податку з обігу по місцях реалізації продукту викривлює саме обчислення, а й розподіл національного доходу на обов'язковий і додатковий продукти через той же податок з обігу виключає точний вимір. І на самому тільки податку, як побачимо далі, справа не обмежується. Але для характеристики економічних відносин України з Росією ще більше значення має перерозподіл того додаткового продукту.

Автори книги зупиняються на двох найголовніших цільових призначеннях перерозподілу додаткового продукту: 1) забезпечити поширене відтворення капіталів, тобто збільшене в порівнянні з попереднім капіталоозброєння країни, і 2) забезпечити працю невиробничого сектору суспільства, тобто сектору, праця якого дає не матеріальний продукт, а різного роду послуги (освіта, охорона здоров'я, оборона і таке ін.). Засоби цього перерозподілу: фінансова система (бюджет і кредит), система платних послуг і обмін через систему ціноутворення. Найбільша роль в цьому припадає державному бюджету. Досить навести, що через державний бюджет в СРСР, як це визнають і автори книги, проходить 50 і більше відсотків національного доходу. Не будемо зупинятися на природі бюджетових стосунків України з Москвою: ця тема достатньо насвітлювалася в нашій пресі, і автор цих рядків не раз брав участь у тому. Нагадаємо лише, що Україна позбавлена повністю державних бюджетових прав, що вона «затверджує» бюджет, який перед тим затвердила Москва і надала йому сили зобов'язуючого закону, що Україна позбавлена права, за винятком дрібних місцевих зборів, встановлювати джерела бюджетових надходжень, висоту цих останніх і т. п.

Республіканські бюджети не складові частини, а лише відгалуження союзного бюджету. Все визначається цим останнім, а республіканські проекти бюджетів — це допоміжний матеріал для локалізацій певних заходів, чим визначається і забезпечення їх потребою сумою бюджетових надходжень.

Перерозподіл так зв. «додаткового продукту» відбувається як між республіканським і союзним бюджетами, так і в середині кожного з них. Це здійснюється шляхом розподілу між ними джерел

бюджетових надходжень або розподілом самих надходжень. Серед цих останніх у першу чергу треба зупинитися знову ж на податку з обігу і на відратуваннях від зисків промисловости, бо ці два джерела забезпечують майже 68% всіх надходжень.

Як уже відмічалось, до національного доходу України зараховується лише та частина податку з обігу, яка реалізується на її території, і в цій висоті ці кошти відносяться до «додаткового продукту». На перший погляд може здаватися, що Україна на цьому не мала б втрат, якщо вартість товару, на який накладається податок, вивезеного з України, дорівнює вартості, завезеного на Україну. Наприклад, для 1960 року подається таке обчислення вивезеного і завезеного товару. Але подаючи таблицю, не можемо не звернути уваги на суто колоніальний характер вивозу і завозу. У першому переважають харчові продукти, у другому виробі легкої промисловости, при чому сировина для промисловости завозиться або з самої ж України (шкіра), або з інших колоній (бавовна, шовк і т. п.).

Назва товару	Завезено з інших республ. (в млн карб.)	Вивезено за межі України (в млн карб.)
Всього харчових товарів	490,0	3 205,0
В тому числі:		
цукор	87,0	1 999,0
кондиторські вироби	4,0	158,1
м'ясо і м'ясопродукти	32,2	389,1
молоко і молочні продукти	44,0	328,9
інші жири (товщі)	—	56,3
риба, оселедці, консерви, вино та інші товари	308,9	182,1
Всього непродовольчих товарів (включно з імпортом.)	2 887,3	540,3
В тому числі:		
тканини	1 830,0	97,6
швейні вироби	112,2	27,4
трикотаж, панчохи	66,7	41,6
взуття	190,4	17,4
мило, парфумерія, галантерія, меблі та ін. товари	268,2	186,2

Здавалося б, що все добре: суми вивозу і завозу балансуються, навіть з деяким перевищенням останнього. Але це враження уявне. Бракує багатьох товарів масового вивозу, таких, як хліб, тютюн, рослинна олія тощо. Далі, — податок накладається на товар не в однаковому відсотку. А головне, з цієї суми податку, що реалізується на Україні, знову 70% відбирає Москва і лише 30% припадає самій Україні. Ці відсотки з року на рік коливаються в дуже малому розмірі в той або в другий бік. У 1962 році з 5 588,1 млн карб. зібраного на Україні податку з обігу, на її бюджет припадало лише 1 648,5 млн карб., а решту — 3 939,6 млн карб. відібрала Москва. Лише за п'ятирічку від 1958 по 1962 рік на Україні було реалізовано цього податку 26 703,8 млн карб., з яких 18 164,6 млн привласнила собі Москва і тільки 8 539,2 млн припало Україні. І це вже по другій реформі управління промисловістю. А перед тим Україні припадало лише 18% реалізованого на її терені податку, а 82% Москві.

(Закінчення в наст. числі)

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В АНГЛОМОВНІЙ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Упорядники розділу «Історія» в англomовній Енциклопедії Українознавства, можливо, будуть заскочені заголовком цього огляду тому, що вони, мабуть, не мали на думці давати виклад історії економічного розвитку України, а згадують про цей аспект історії України тільки принагідно. Таке принаймні враження має читач, перечитуючи «Історію». З уваги на те, що в заповідженому другому томі енциклопедії економіці України буде присвячений окремий розділ, а водночас спосіб, в який заторкнено економічні проблеми України в першому томі, вже тепер дає певне уявлення про підхід упорядників до цих економічних питань у другому томі, я хотів би подати декілька своїх критичних зауважень.

I

Поняття економічного розвитку, чи економічного зростання, належить сьогодні, мабуть, до найпопулярніших понять у соціальних, політичних та економічних науках. Питання, пов'язані з економічним розвитком, ставляться на перше місце державними діячами в усьому світі; всі вони згодні в одному, що економічне зростання даної країни визначає успішність її державної політики. Збирання й аналізування статистичних даних про народне господарство (дондавна привілей лише кількох держав) поширюється на всі країни світу. Такі поняття, як національний дохід і норма його збільшення, нагромадження капіталу (соціального і виробничого), ощаджування і споживання, увійшли в політичний словник наших днів і стали його невід'ємною частиною. Не дивно теж, що поняття економічного зростання і його важливості для всякої людської спільноти має вже свою багату літературу в економічній науці.

Економічне зростання визначається як норма річного збільшення національного доходу на базі поширеної продукції, зумовленої введенням індустріальних процесів виробництва. Воно появляється тоді, коли частина національного доходу постійно, регулярно і в розмірах, що перевищують норму природного приросту населення, призначається для нагромадження продуктивного капіталу.

Початки економічного зростання були зумовлені революцією в сфері людського світоприймання, що його започаткували ренесанс і

реформація, а завершили раціоналізм і позитивізм. Новий раціоналістичний світогляд прийняв аксіому, що людський розум і досвід це єдине джерело пізнання. Як такий, людський розум мусить досліджувати своє довкілля, знаходити причини зв'язки між явищами в природі та пізнавати незмінні закони, якими керується природа. Пізнавання цих законів допоможе людині оволодіти природою та поставити її сили на свою службу. Раціоналізм широко відкрив двері для бурхливого розвитку природничих, точних і прикладних наук, які допомогли людині значно розширити обмежені до того часу сільським господарством виробничі можливості, впроваджуючи індустріальні процеси виробництва, а врешті остаточно визволитися від фаталістичного світогляду, згідно з яким нужда є неминучою долею людства.

Застосування індустріальних процесів виробництва на базі використання сил природи можна вважати межовим в історії розвитку людства так, як межовим каменем у цьому розвитку був момент, коли людина злізла з дерева і розпочала застосовувати свої розумові здібності для забезпечення собі засобів існування. Із введенням індустріальних процесів виробництва тісно пов'язаний і початок процесу економічного зростання. Його введення є тим критичним моментом, який зрушує традиційне суспільство з вікової інерції та відкриває перед ним нові обрії. Цей критичний момент приходив в одних народів раніше, в інших пізніше. Його переживають сьогодні афро-азійські народи, на нього чекають латино-американські країни; мабуть, вже мало залишилось територій у світі, які не були б охоплені рухом до так званої модернізації, що почалася двісті років тому в Західній Європі.

Традиційним суспільствам, які стояли чи сьогодні стоять перед цим критичним моментом, спільна одна характеристика. Це суспільства, соціальна структура яких зумовлюється і розвивається в рамках, обмежених сільським господарством, виробничих функцій, основаних на ірраціональному світогляді із питомим йому формалізмом, та на передраціоналістичному ставленні до природи. Межі досягальної продуктивності, визначені традиційною технологією, є причиною того, що переважна більшість населення і ресурсів спрямовані на сільське господарство. Такий порядок зумовлює ієрархічну побудову суспільства з обмеженими можливостями вертикальної інтеграції. В результаті узаконення цього ієрархічного порядку верхній прошарок суспільства не відновлюється силами знизу, не допускає до себе здібних членів з нижчих прошарків суспільства, замикається у собі та шукає свого вияву виключно на базі споглядання на діла своїх славних прадідів великих і на базі освяченого традицією способу життя. Хоча багато народів на цьому етапі мають централізоване політичне керівництво (державу), фактична влада на місцях перебуває в руках великих землевласників, які володіють або контролюють землі, від яких залежить прожиток всього суспільства. Звичай-

но вони завдяки своїм засобам формують і контролюють політику центральної влади.

Передвісником нової епохи, що започатковує економічне зростання дотеперішнього традиційного суспільства та відкриває йому шлях до модернізації, є поява нової еліти, яка звичайно виникає з усіх прошарків суспільства. Нова еліта вносить радикальну зміну в підході до природничих, точних і прикладних наук, до нової технології й організації виробництва, до несення ризику, до нових метод і умов праці та до важливості нагромадження продуктивного капіталу, що є передумовою збільшення і розгалуження виробництва. Появляються люди, які знають і вміють застосовувати здобутки науки для виробничих процесів, люди, які готові взяти на себе ризик організації підприємств для введення нового виробництва, засвоєння нових чи кращого використання давніх природних ресурсів; появляються люди, які готові дати до послуг підприємців свої грошові засоби для нагромадження потрібного капіталу, часто на високий ризик і довгий термін. Нова еліта приносить із собою також зміни в соціальній структурі й політичній організації суспільства. Соціологічно вона покликає на заміну стару земельну еліту так у політичному, як і в економічному керівництві з уваги на змінені обставини, в яких народжується природний націоналізм або свідомість не тільки культурної й мовної єдності суспільства, але також її політичної та економічної цілеспрямованості. Соціальні взаємовідносини набирають тепер характеру договору радше, ніж станових привілеїв, а люди оцінюються не за походженням чи становою приналежністю, а за їхніми здібностями виконувати специфічні завдання, принесені новою ситуацією. Державна влада мусить тепер бути спроможна створити сприятливі умови для введення економічного зростання. Вона мусить організувати таку податкову й фіскальну систему, яка забезпечувала б зростання капіталовкладень, увести загальну обов'язкову освіту та підняти її рівень, подбати про відповідну охорону здоров'я, будувати шляхи, залізниці, порти й інші засоби зв'язку, контролювати банкову й кредитову системи, а врешті виконувати багато інших завдань т. зв. публічного сектора. Земельна реформа являє собою найбільш важливу проблему нової державної влади, бо земля ще довго залишиться єдиним джерелом нагромадження капіталу для індустріалізації. За нових умов дохід з землі, чи радше його лишок понад прийнятний мінімум споживання мусить бути переданий під видом позик, податків чи інвестицій до рук тих, які будуть будувати дороги, школи чи заводи. Сільське господарство мусить у нових умовах забезпечити прожиток не тільки тим, хто в ньому безпосередньо працює, але й тим, які відходять до міста поповнювати кадри робітників у промисловості.

Таким більш-менш шляхом проходить перетворення традиційного суспільства місцевих інтересів у новочасну націю — суспільство ширших завдань. В аспекті економічного розвитку це стадія під-

готовки факторів для введення індустріалізації й економічного зростання. Цими факторами є поява підприємницької еліти, нагромадження знань і їхнього розповсюдження, нагромадження продуктивного капіталу та сприяюча такому розвитку державна влада, при чому — якщо йдеться про ціле суспільство — воно тепер уже готове прийняти новий економічний порядок, пов'язаний з поділом і новою організацією праці; зміною місця прожитку й урбанізацією; той порядок включає людину в розширений виробничий колектив, визначаючи їй вузьке, спеціалізоване й одноманітне завдання.

Введення економічного зростання й індустріалізації до суспільств, які цілими століттями жили в умовах економічного застою, часто пов'язується з болючими проблемами перехідного періоду, який приносить з собою докорінну зміну в соціальних і політичних установах, у світосприйманні, і в «традицією освячених» звичаях і моральних вартостях. Цього перехідного періоду докорінних змін вартостей і авторитетів не можна уникнути, хібащо треба відректися самого уновочаснення країни. А втім думати категоріями затримання соціальної еволюції є даремною затратою часу так, як уболівати за «старими добрими часами» є марнуванням почувань, бо саме соціальна зміна народжується з людської природи, яка відрізняє нас від решти звіринного світу. Хоча ми не в силі спинити соціальних перетворень, ми можемо їх уповільнити або прискорити. Звичайно, найкраще їх прискорити, щоб раніше розпочати процес закріплення й пристосування до нових обставин.

Після остаточного усунення перешкод, які зупиняють введення економічного зростання, сили нового економічного ладу розпочинають опановувати суспільство, яке тепер уже готове вступити в стадію індустріалізації й нагромадження виробничого капіталу. Норма збільшення капіталовкладень є вирішальною для здійснення індустріалізації. Ця норма мусить бути постійно підтримувана, в своїх розмірах вона повинна перевищувати норму природного приросту населення, від її об'єму залежать темпи індустріалізації, а тим самим і темпи зростання національного доходу і багатства. У стадії індустріалізації нові промислові підприємства виникають прискореними темпами, зростає попит на робочу силу, а це викликає міграцію сільського населення до міста і постання нових підприємств для обслуговування зростаючого міського населення. Нова підприємницька еліта зростає кількістю і значенням, вона відкриває нові способи використання існуючих ресурсів або впроваджує нову технологію, замінюючи застарілі способи виробництва. Появляється нова технологія й у сільському господарстві, від розвитку якого залежить успіх чи неуспіх індустріалізації, бо уновочаснення суспільства радикально збільшує попит на сільсько-господарські продукти, і тільки прискорене виробництво тих продуктів шляхом механізації, застосування штучних добрив і винищування шкідників може цей попит задоволити. Через два-три десятиліття соціальна, політична

й економічна структура суспільства закріплюється так, що постійне економічне зростання трактується як нормальне явище. Суспільство вступає на шлях, який веде до того, що ми називаємо економічною зрілістю. Це стадія економічного розвитку, в якому створюються технологічні й організаційні можливості здійснення вже дуже складних видів виробництва.

Коли суспільство досягає економічної зрілості, тоді стають помітні два факти: 1) реальний дохід на особу зростає до такого рівня, що велика частина населення стає більш ніж спроможна забезпечити себе основними потребами життя; 2) соціальна структура змінюється так, що не тільки в основному зростає пропорція міського населення, але й також пропорція кваліфікованих робітників та інженерно-технічних працівників. Економічне зростання у цьому періоді сповільнюється, бо суспільство досягло вже такого рівня виробничого потенціалу, який може забезпечити його всім, чого те суспільство забажає, і в кількостях, які перевищують можливий попит.

Така більш-менш теоретична схема економічного розвитку, складена на основі узагальнень емпіричного порядку. Її можна ілюструвати наступною аналітичною формулою: $EP = \Phi (H, GP, T)$.

На несимволічній мові це означає: економічний розвиток є функцією населення (H), його відношення до господарських ресурсів (GP) і стану технології (T). Досліджуючи фактор населення, мусимо брати до уваги його розміщення, його соціальну структуру, його можливості вертикальної інтеграції, а також якість його соціальних і політичних інституцій. Далі треба вивчати відношення населення (якісне й кількісне) до господарських ресурсів — природних і штучно створених людиною (нагромаджений капітал). Стан технології (фактор T) буде включати рівень і якість загальної освіти населення, нагромаджений виробничий і організаційний досвід, стан точних і прикладних наук та їхнє розповсюдження в країні.

Вивчаючи, виявляючи й оцінюючи з'ясовані фактори (H, GP, T), можемо визначити рівень економічного розвитку, на якому перебуває досліджуване суспільство, дати оцінку його політичному керівництву, а також писати історію його економічного розвитку згідно з тим, як названі фактори розвивалися в часі й просторі.

II

Застосуємо всі ці теоретичні засновки до нашого конкретного випадку, до викладу історії України в Енциклопедії Українознавства. Відразу треба відмітити, що її упорядники навряд чи трималися систематично будь-якої аналітичної схеми. Їхній виклад можна характеризувати як своєрідний перегляд подій, що мали (або й не мали) якесь відношення до економіки України, без уваги на їхню суттєвість чи несуттєвість; це перегляд з позицій історика, який не ви-

знає органічного зв'язку між політичним, соціологічним та економічним аспектами історії даної спільноти. Вони чітко відмежували політичну історію України від історії її економічного розвитку в цілковитій згоді з поглядами, що їх можна знайти у відділі «Історіографія» обговорюваної енциклопедії.

Там сказано: «...культурне й політичне зрушення на Україні на початку 20-го століття поставило нові завдання українській науці, а зокрема якщо йдеться про історію. Використовуючи історичні студії попереднього періоду, українська історіографія була спроможна виявити тяглість української історичної традиції від часів Київської та Галицько-Волинської держав... через Гетьманську державу... до новочасного українського національного відродження. Йшлося про традицію державности, що стала панівною в українській історіографії та визначила її дальший розвиток» (стор. 569). «Нова течія (в історіографії) вимагала української національної держави» (там таки).

Основником цієї нової школи в українській історіографії, згідно з енциклопедією, був Липинський, який вважав, що «завданням української історіографії є відродити історичну традицію гетьманської держави» (там таки). У тому, що автори енциклопедії надають великого значення думкам Липинського, можна переконатися з оцінки його філософської творчості в цій же енциклопедії. Як там сказано, «спеціальне місце між українськими модерними філософами посідає В. Липинський, який розвинув теорію про майбутню національну державу. Базуючись на традиції гетьманської України, він вірив, що українське селянство могло б стати основою майбутньої української держави, і передрікав, що український народ відіграватиме важливу ролю в новочасному світі» (стор. 958).

Така «теорія» (і така її оцінка в енциклопедії англійською мовою) могла народитися тільки за умов повного позбавлення історії її соціальних та економічних аспектів. Ця теорія повертає нас в епоху т. зв. традиційного суспільства, що являє собою найбільшу перешкоду на шляху до модернізації країни. Сьогодні вже не треба бути вченим соціологом чи спеціалістом економістом, щоб помітити, що селянство в новочасному суспільстві не відіграє поважнішої ролі, воно зменшується кількісно, абсолютно й процентово. Можна навіть встановити як правило, що розвинутість даного суспільства стоїть в оберненому відношенні до процентової кількості селянства.

Йдучи слідами основників «нової української історіографії» (Липинського і Томашівського), упорядники енциклопедії, мабуть, також вважали своїм головним завданням «довести тяглість української історичної традиції». Такий підхід можна схвалювати, якщо йдеться про політичну чи навіть літературну діяльність, але навряд чи можна прийняти його в науці. Цей підхід не відповідає найважливішій вимозі, яка стоїть перед наукою, а саме: з'ясувати факти й вияснити причинний зв'язок між ними (відповісти на питання «чо-

му?»), виходячи при тому з аналітичних узагальнень, зформульованих шляхом дедукції та підтверджених емпіричними дослідженнями. Саме із-за відсутности наукової методології «Історії» в анголомовній енциклопедії не пощастило дати читачеві суцільний, логічно пов'язаний виклад економічного розвитку України, за певною аналітичною схемою, яка допомогла б їм відділити суттєві речі від несуттєвих; далі, не пощастило їм в'яснити причиновий зв'язок між окремими історичними фактами і відповідно до того дати правильну оцінку історичним подіям і фактам.

Наслідком занедбання соціологічних і економічних аспектів історії України в перспективі економічного розвитку пояснення деяких фактів нашої нової історії звучить в енциклопедії досить наївно. Наприклад: «Українське дворянство, обороняючи свої класові привілеї, захищало автономні права України» (стор. 677). Такий погляд може й правильний з погляду «продовжування історичної традиції», але його важко погодити з принципами економічного розвитку, який вимагає вертикальної інтеграції суспільства, а не зміцнювання його феодалної структури. Біологічне виродження українського (а також російського та польського) дворянства в наслідок відсутности вертикальної інтеграції видно з фактів, що їх, до речі, подають самі упорядники. Ось, наприклад: «... хоча звільнення кріпаків 1861 року проходило в сприятливих умовах для дворян на Україні, вони не могли звикнути (sic! — О. Р. П.) до наймання на працю вільних робітників принаймні тому, що вони не мали потрібного капіталу». Крім того, «вони не були спроможні платити банкових процентів» (стор. 679). Їхні нащадки «уникали безпосередньої політичної діяльності, а студіювали українську історію, етнографію й мову, бо вважали, що така праця найбільш сприяла українським національним інтересам» (стор. 683).

Читаючи ці рядки, читач уже не дивується, що «поборювання українського руху (як його представлено упорядниками енциклопедії — О. Р. П.) було довірене передусім головному управлінню в справах преси» (стор. 691).

Тим часом на поборювання соціальних рухів, які виникли в результаті індустріалізації у тогочасній російській імперії (включаючи туди й Україну), була мобілізована ціла державна адміністрація, поліція і військо, які спиралися головним чином на більш-менш здекасоване дворянство. Сама історія України другої половини 19-го і початку 20-го століть може послужити яскравим прикладом невдалого підходу авторів обговорюваної «Історії». Перевага, яку вони дали детальному описові культурницької діяльності українського руху того періоду, при цілковитому промовчанні широко відомої дискусії про економічний розвиток тогочасної Росії та України між «народниками», а потім і марсистами, знекровила і позбавила колориту цікаву і в багатьох аспектах вирішальну добу історії України. Немає сумніву, що український рух у той час був під впливом

цієї дискусії і брав у ній активну участь. Випускаючи з поля своєї уваги ці факти (а вони може й справді не мають багато спільного з «продовжуванням історичної традиції»), упорядники допустили серйозну помилку, яка підриває наукову вартість їхнього викладу.

В наслідок цієї хибної дальшої історія України, а головне революція 1917 і визвольні змагання, стають незрозумілими для кмітливого читача. Незрозумілим для нього в першу чергу буде факт, що майже всі українські політичні партії, що постали в період творення української держави, стали на платформі соціалізму: від поміркованих соціалістів-федералістів до боротьбістів та УКП. Тяжко повірити, щоб засновники і члени усіх тогочасних політичних партій на Україні довідалися про ідеї соціалізму із букварів та недільних шкіл, а не під впливом чи в наслідок участі в тогочасній дискусії і практичній діяльності, пов'язаній з економічним розвитком російської імперії.

Не слід забувати, що це був вирішальний період в історії Східної Європи. Тоді саме розпочинався розвиток ринкового господарства, тоді кристалізувався індустріяльний капіталістичний лад у Росії, що супроводилось розкладом традиційного способу життя та економічною деградацією селянських мас.

Як і в інших країнах, де перехід до індустріяльного капіталізму призводив до зникання й ліквідації великого числа малих, незалежних продуцентів і створював головне в початках великі труднощі й нестатки для індустріяльних робітників, перехід до капіталізму в Росії призвів до особливої ідеологічної реакції; вона шукала доріг не-капіталістичного розвитку хліборобства, що уможливив би також не-капіталістичний розвиток індустрії при використанні здобутків технології, засвоєної в той час Заходом.

Цей протикапіталістичний економічний романтизм виявився в рухові, відомому під назвою «народництва», який був панівним у межах царської Росії до кінця 19-го століття. Думка «народників» про те, що «община» може стати основою економічного розвитку в Росії, зустрілася з критикою нечисленних економістів, які стояли близько до бізнесових кіл і державної адміністрації та позитивно сприймали започаткування капіталістичного розвитку в країні; але вплив тих кіл на громадську думку був незначний. Щойно поява марксистів у 1890-их роках, які виступили не від імені капіталізму, а проти нього, в обороні інтересів робітництва й спролетаризованого селянства (користуючись Марксовою аналізою капіталізму), поставила питання капіталістичного чи не-капіталістичного розвитку в Росії на всю широчінь. Марксизм був атрактивний для великої частини тодішньої поступової інтелігенції між іншим тому, що він являв собою встановлення процесу індустріялізації як неминучий «залізний закон» економічного розвитку, а не самовільне рішення, що його можна прийняти або відкинути. (Серію блискучих есеїв на цю тему читач знайде в симпозіумі, виданому Гарвардським університе-

том п. з. *Continuity and Change in Russian and Soviet Thought*, Cambridge, Mass., 1955).

Ось таке було тло, на якому виникали українські політичні партії, в тому числі й комуністична. Багато дечого, що сталося в роки визвольної революції та боротьби на Україні, стає на цьому тлі яснішим і зрозумілішим. Соціальна й економічна революція йшла поруч з національною революцією на широкому фронті усіх тогочасних українських партій. Факт, що окремі політичні діячі, а часом і цілі партії входили до коаліції більш-менш лівого напрямку і виходили з них, теж підтверджує здогад, що весь цей рух мав спільне тло, якщо йдеться про соціальну й економічну перебудову тогочасного українського суспільства. Упорядники енциклопедії знехтували цим фактом. Тому лише відкиненням соціальних і економічних аспектів та намаганням «продовжувати історичну традицію» можна пояснити різке відмежування в енциклопедії історії України не-радянської від радянської, хоча багато «дійових осіб» виступали в обидвох історіях.

III

Крім відсутності аналітичної схеми й органічного пов'язання політичних, соціальних і економічних аспектів у розділі «Історія», треба відмітити також і мову, якою написані частини про економіку. Вони рясніють нефаховими висловами, які вражатимуть англосовного читача-економіста і таким чином обнижуватимуть цінність енциклопедії як довідкової книги. Справді можна дивуватися, чому мовне упорядкування економічної частини не перевірів економіст, ознайомлений з англійською термінологією.

Наприклад, говорячи про великих землевласників на Україні, автори енциклопедії в більшості випадків уживають термін «great landowners» (треба: large landowners) або «great landowning nobles». Інколи виникає непорозуміння, коли говориться про «two noble landowners» (стор. 677) або про «the noble landowners revenged themselves» (стор. 808). Те саме стосується терміну «great industries» (стор. 679); чому цукрова промисловість мала б бути «great» (цебто «велична»), відомо тільки мовним упорядникам енциклопедії. Читач буде також здивований, довідавшись з розділу «Історія», що на Україні було аж 2 239 «large-scale industrial enterprises» саме у 1860 році (стор. 670) або що «цукор експортовано переважно на внутрішні ринки». Далі сказано, що Україна посідала перше місце у «general coal production» (стор. 679), а тим часом повинно бути «total coal output». Можна також співчувати мовним упорядникам енциклопедії при такому цінному реченні, як «the economic situation in Transcarpathia was very poor» (стор.712).

З погляду фаховости викладу можна мати значні застереження,

зокрема щодо підрозділу «Колоніальна експлуатація України». Факти, подані у цьому підрозділі, на жаль, нічого не доводять і не виправдують назви. Це великий недолік енциклопедії як джерела наукової інформації, і ледве чи можна посылатися на неї в дискусії про колоніальне становище України. Економічну відсталість України, яку автори згаданого підрозділу утотожують з «колоніальним визиском», можна пояснити, згідно з поданою у вступі цієї статті схемою, саме відсутністю української підприємницької еліти, яка стала б у проводі процесу індустріалізації України; а далі — невідготованістю української національної спільноти в цілому сприйняти позитивно той процес.

Українська еліта того часу «студіювала українську історію, етнографію й мову, бо вважала, що така діяльність найбільш сприяла українським національним інтересам»; зате підприємців типу Терещенка, Яхненка, чи Симиренка в той час було дуже мало, вони не мали ніякого зв'язку з українською громадою і впливу на українську громадську думку. Якщо говорити про колоніальну експлуатацію в стисло економічному розумінні, то Україна була експлуатована закордонними капіталовкладниками; їхні дивіденди часом до 30% вкладеного капіталу) доводилося виплачувати експортом зерна і поневолі приймати для себе почесну назву «Україна — комора Європи», в той час як селянські маси на Україні дуже часто голодували. «Країна великого голоду» — ось друга назва для передвоєнної Росії, з Україною включно; вона менш почесна, але зате більш правдива. Ідентифікуючи колоніального експлуататора, треба керуватися напрямом експорту сировини та її питомою вагою в балансі зовнішньої торгівлі в першу чергу. У нашому випадку експорт зерна з України йшов у західноєвропейські індустріялізовані країни, а не до Росії, де голод був, до речі, мабуть, ще частішим гостем, ніж на Україні.

Підсумовуючи свої зауваження, хочу ще раз вказати на основні недоліки в з'ясуванні історії економічного розвитку на Україні, які, на мою думку, обнижують наукову вартість енциклопедії:

1. Відсутність аналітичної схеми в опрацьовуванні економічних тем.
2. Відсутність органічного пов'язання соціальних, економічних і політичних аспектів історії України.
3. Мовні й термінологічні огріхи.

Не зважаючи на всі ці недоліки, треба підкреслити, що поява англomовної Енциклопедії Українознавства є значним здобутком української діаспори. Ця книга знання стане якоюсь мірою джерелом інформації для англomовного читача, а може й заохотить молоде покоління українців на американському континенті ґрунтовно вивчати і доповнювати духову спадщину їхніх батьків.

Історія української музики

АНТІН РУДНИЦЬКИЙ, *Українська музика. Історично-критичний огляд. В-во «Дніпрова хвиля», Мюнхен, 1963, 406 стор.*

Поява цього твору є не абиякою подією для української музики зокрема, а взагалі й для української культури. Можна бути тільки вдячним авторові за його велику працю. Така праця була потрібна від 1930-их років нашого століття. Брак її відчували не лише студенти, вчителі музики, музикологи, але й кожен інтелігентний українець.

Книга складається з розділів: 1) Народна пісня — 2) Церковна музика — 3) Початки світської музики — 4) Микола Лисенко — 5) Сучасники й музичні спадкоємці Лисенка — 6) Сучасна доба — 7) Виконавці — 8) Музичне життя.

Немає сумніву, що для написання цього твору авторові довелося багато часу потратити на збирання матеріялів. Тільки ті, що працюють у ділянці української музики, знають, як важко знайти документи, розпорошені по всьому світу, часом по валізках поодиноких емігрантів, бо в наших умовах доступ до джерел, що зберігаються в УРСР, виключений.

Слушно каже автор, що з працями в цій ділянці на Україні стан незадовільний. Звичайно ж не краще й на еміграції. Попри те, що Мирославо Антонівичу й авторові цих рядків вдалося помістити в чужинських енциклопедіях цілу низку статей про нашу музику й окремих її творців,* про українську музику бракує праць чужими мовами. Пояснити це легко: наші музикологи в УРСР, диспонуєчи бібліотеками, могли б їх написати, але режим позбавляє їх будь-яких можливостей зв'язку з закордоном.

Поява першої спроби відтворити образ української музики від найдавніших часів до початку двадцятого століття Миколи Грінченка

* Die Musik in Geschichte und Gegenwart, Kassel, Bärenreiter; Riemann, Musiklexikon; Larousse de la Musique, Paris, Larousse, 1957; Encyclopédie de la Musique, Paris, Fasquelle 1958-1961.

(«Історія української музики», Київ, 1922) мала велике значення для свого часу. Книжка однак дуже скоро зникла з книгарень, поперше, тому, що невеликий взагалі наклад був швидко розкуплений, а, подруге, примірки, які випадково десь збереглися, позникали, коли В. Грінченкові почали закидати ухили в «націоналізм».

Ще гірша доля випала для прецікавої праці Андрія Ольхівського «Нарис історії української музики» (Київ, 1941), весь наклад якої був знищений відразу після друку, лишився лише один примірник у посіданні автора, який перебуває тепер у США. Шкода, що А. Рудницький не знав про існування цього твору.

Дуже цікава для нас колективна праця: А. Шреер, Ткаченко, Т. Шеффер, Л. Архимович, Т. Карнішева «Украинская музыка» (Москва, Музгиз, 1957). Написана російською мовою, ця історія української музики від княжих часів до сучасности має, як звичайно в радянських наукових працях, ряд огрехів і промовчує цілий ряд українських композиторів і музик на еміграції і тих, що зазнали переслідування (наприклад, Василь Барвінський). Але книжка має й певні позитивні риси. Між іншими вона подає нові важливі відкриття з історії української музики. Наприклад, два надзвичайно цікаві двадцятиголосові твори невідомих композиторів, що зберігаються в рукописному відділі Державної публічної бібліотеки УРСР у Києві. Там таки зберігаються два великої вартости симфонічні твори, які зовсім по-новому освітлюють стан української музики в кінці 18 віку. Перший з них — «Sinfonie russe, composée d'airs ukrainiens» — невідомого автора. Фортепіяновий витяг з цієї симфонії був надрукований у «Journal de musique dédié aux dames», що виходив у 1790-93 рр. Другий твір — симфонія Миколи Овсяннико-Куликовського (бл. 1787-1846). Про нього є згадка і в А. Рудницького.

Дуже цінна також згадка і про долю архіву та нотної бібліотеки гетьмана К. Розумовського. Досі вважалося, що при евакуації під час останньої війни цей архів потонув у Дніпрі і дорогоцінна, зовсім не досліджена М. Грінченком нотна бібліотека Розумовського навіки загинула. Але в названій колективній праці (стор. 47) подано, що нотна бібліотека Розумовських зберігається в Державній публічній бібліотеці УРСР.

З виданої в 1959 році книжки М. Грінченка «Вибране» (упорядкування й редакція М. Гордійчука) відомо, що М. Грінченко залишив у рукописі іншу, багато ширшу «Історію української музики». Про ці речі А. Рудницький не згадує.

Ось як М. Гордійчук характеризує обидві праці Грінченка:

«В перші роки радянської влади (1922) вийшла з друку „Історія української музики“ М. Грінченка. Не зважаючи на окремі методологічні хиби цієї великої праці (деякий вплив псевдонаукової націоналістичної концепції Грушевського позначився на висвітленні автором суто громадських та загальнополітичних явищ), вона все ж має важливе значення для розвитку української музикознавчої думки. Це була перша спроба систематизувати багатий фактичний матеріал і висвітлити музично-творчий процес на Україні в цілому...»

«Найбільший інтерес викликає капітальна праця Грінченка „Історія української музики“ (обсягом понад шістдесят друкованих аркушів), над якою автор працював до самої смерті. Вся вона побудована на основі вивчення багатих архівних матеріалів».

Проминуло двадцять два роки від смерті М. Грінченка, а його така важлива праця лишається й досі не опублікованою, хоч, певно, вже в ній нема й «націоналістичних ухилів», бо писана вона після «каяття» автора. Що важливе, як зазначено вище, вона містить багатий матеріал, зібраний по архівах, чого бракує праці Грінченка в першій редакції.

Нью-йоркське видання «Історії української музики» Грінченка вийшло

1961 року, а не 1960, як зазначає А. Рудницький.

Сам А. Рудницький говорить про труднощі, які спіткали його при праці над книжкою:

«Писати історію української музики тут, в Америці, де джерела та матеріали дуже обмежені, було не легко. Тим то автор повоюється недоліків у своїй праці... Тож автор, випускаючи у світ свою книжку, дозволяє собі висловити сподівання, що вона, хоч і з недоліками, все таки на певний час виповнить прогалину в даній ділянці і стане частковим джерелом інформації про українську музику, принаймні до того часу, коли з'явиться чергова, докладніша праця такого роду (ясна річ, не совтського видання). У таку широку працю повинні б увійти, серед іншого, також і численні приклади, яких у цій книжці нема через те, що автор мав на меті придатність своєї праці й для читача нефахівця. Останньому музичні приклади були б незрозумілі» (стор. 14).

В останньому не можемо погодитися з автором, бо брак нотних прикладів, як і світлин з перших музичних журналів чи інших документів, не можна виправдувати тим, ніби нефахівцеві музичні приклади були б незрозумілі. Так само вважаємо неприпустимим промовчувати окремих музик (наприклад, Остап Бобикевич).

Пишучи розділ «Церковна музика», автор, мабуть, не знав дуже важливої статті Мирослава Антоновича «Die Byzantinischen Elemente in den Antiphonen der Ukrainischen Kirche», Kirchenmusikalisches Jahrbuch 1959» (Köln, 1960). Так само ж була невідома йому (можливо, появилася після остаточної редакції його твору) праця того ж автора «Українські співаки на Московщині в 17 ст.» (збірник на пошану Зенона Кузеля, Париж, 1962).

Не була відома авторові й наша доповідь, виголошена на Конгресі міжнародного товариства музикологів, «Théodore Akimenko — représentant de l'impressionisme de l'Europe de l'Est», котра була надрукована в «Bericht über den Siebenten Internatio-

nalen Musikwissenschaftlichen Kongress» (Köln, Bärenreiter, 1958).

А. Рудницький мав добру ідею присвятити окремий розділ українським хорам з поміщенням світлин, але шкода, що немає знятки Візантійського хору з Утрехту, що є одним з найкращих хорів на еміграції.

Поза тим нам здається, що автор непропорційно багато присвятив мі-

сця собі й декому з своєї родини: тим часом як собі в ньому присвячено п'ять сторінок, такому композиторові, як Г. Майборода, — лише дві, В. Гомоляці — пів сторінки і т. д. Та й попри численні хиби книжки Антона Рудницького її треба привітати як значне досягнення українського музикознавства.

Аристид ВИРСТА

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

«Про те ж саме»

(Уривки з статті Бориса Антоненка-Давидовича, надрукованої в серпневій книжці журналу «Дніпро»)

Людина засвоює мову ще з коліски, але удосконалює її в дитячому садку, в середній та вищій школі. Сприяють цьому розвиткові мови чи гальмують його різні чинники: мова вихователів та вчителів, мова підручників і, нарешті, мова художніх творів для дітей. Якщо тепер, після історичних XX та XXII з'їздів Комуністичної партії, що засудили культ особи Сталіна, на всіх ділянках поточного життя, в тому числі й у мовних справах йде ліквідація всіх шкідливих наслідків культу, і ми стали висувати великі вимоги й до мови художніх творів, то ще більше повинні жадати від мови літератури для дітей. Тут не місце нехлюйству до мови свого твору в авторів чи байдужості й примиренству до цього в тих редакторів, які відповідають за дитячу літературу. Треба звести до мінімуму розбіжність між граматичними й лексичними нормами. Як дитина засвоїла в школі, й усякою «відсебеччиною», тими вільними, на свою уподобу, відступами од норм, якими часто-густо рясніють наші книжки для дітей.

...Від редактора бо залежить дуже багато: в нашої видавничій практиці інколи трапляються випадки, коли далеко не зразковий щодо мови текст стає завдяки сумлінній праці редактора добрим, але існують подекуди у видавництвах редактори-уні-

фікатори, які так обкарнують розмаїту лексику автора, що вона геть зовсім знебарвлюється, втрачає свій індивідуальний кольорит. Та й це ще півбіди — біда, як кажуть у народі, проти тих прикрих непорозумінь, коли неправильний вислів або окреме слово, що не догледів редактор у тексті, підхоплює згодом картотека Інституту мовознавства й подає його як ілюстративний матеріал у словниках. Тоді вже помилка канонізується в правило і стає імперативом у праці для інших дбайливих редакторів. Візьмімо дієслово «розташуватися»; воно має досить обмежене значення, яке не завжди збігається з російським дієсловом «расположиться»: розташовуються звичайно не назавжди, а тимчасово («Що ти розташовувався тут, як перекупка на базарі?» — з народних уст), до того ж це слово стосується тільки людини чи колективу людей, а не будівель або взагалі речей («Вся сім'я знала вже, чого має сподіватися, й розташовувалась під хатою». Коцюбинський). Та ось письменник М. Руденко помилково припасував похідний від цього дієслова дисприкметник «розташований» до іменника «завод», редактор пропустив цю хибу, а Інститут мовознавства далі вже перетворив цю явну помилку в правило й у V томі Українсько-російського словника поряд з слухними ілюст-

раціями до слова «розташований» наводить і цю: «Завод був розташований за чотири кілометри від робітничого селища». Або це такий, майже анекдотичний випадок: усі на Україні знають, що російське слово «отряд» буде по-українському — «загін», так його й подає Українсько-російський словник у II томі; та ось поет М. Шпак відступив колись від цього усталеного в нашій термінології слова й написав: «Дівчино Марино, ти прийшла в отряд — битися із нами за свободу, доки не загине ворог-кат», і Українсько-російський словник Інституту мовознавства містить у III томі слово «отряд» уже як український термін, додавши до нього єдину ілюстрацію з М. Шпака...

*

Одягати можна одяг, або одягу, — сорочку, спідницю, пальто тощо («Степан сідлає коня, свого товариша, й жупан одягає». Шевченко). Такі ж речі, як шапку, хустку, а тим більше окуляри — в нас надають, а не одягають («Надівши сині окуляри, він сів під грушею». Нечуй-Левицький). Але не зважаючи на це, Л. Ляшенко в своєму оповіданні «Панас Горнятко» приневолив свого персонажа діда, і той — «одяг окуляри». Та виявляється далі, що цей дід може й не таке утнути: «Повернувся на другий бік і квапливо, покійрно віддав себе густій наполегливій дрімоті». Досі школяр-читач чув тільки про наполегливу працю, боротьбу, читав у читанках про людей, які наполягають на роботу, а от про наполегливу дрімоту — йому ще не доводилося. Та що там наполеглива дрімота! Якщо школяр-читач повірить авторів, принаймні в його українському викладі, то цей симпатичний дід може видатися йому не абияким штукарем. Дід, наприклад, може стиха гримати. Автор так і пише: «Чого ти так прилип до того вікна! Сядь хоч попоіж трохи! — стиха гримав дід на свого онука». Школяреві лишається тільки пожаліти, що автор не пише, чи вмів той дід співати мовчки, багати сидючи, бо якщо він добрав способу стиха гримати, то, мабуть, і це йому

під силу. Автор, як це випливає з українського тексту його розповіді, якось занадто примхливо розподіляє різні властивості між речами й явищами: дрімоті дозволяє бути наполегливою, хоч їй це й не личить, а от поїзд, де машиністові й слід було б наполягати на швидкість, щоб не спізнитися за графіком, автор змушує «напористо набирати швидкості»...

Смішки-смішками, але що робити учневі молодшого шкільного віку, якщо йому заманеться напористо наслідувати Ляшенкового діда, який йому напевно сподобається? На поведінці учня, я сподіваюся, це не відіб'ється, а от учитель української мови, якщо він сумлінно ставиться до своїх викладацьких обов'язків, може знизити учневі оцінку з української мови. Про це слід було б подумати авторів і редакторів книжки.

Якщо прочитати фразу: «Обличчя, пофарбовані полум'ям під гарячу мідь», одірвавшись від тексту цього ж оповідання Ляшенка, то можна подумати, що мова мовиться про якісь витівки художника-абстракціоніста, якому забандюрилося не малювати людські обличчя, як то звичайно роблять художники-реалісти, а пофарбувати їх. Але автор не має нічого спільного з абстракціонізмом, він просто хотів сказати, що полум'я забарвлювало в мідногарячий колір обличчя двох хлопчаків. Але чому б йому так і не писати, щоб не пантеличити не тільки своїх маленьких читачів, але й дорослих дядь-критиків?

Завдасть мороки малому читачеві й опис одягу в книжці Б. Харчука: «Маркіянові ж спеціально пошили... шапку з малиновим башликом і золотим тризубцем». До шапок пришивали не башлики, а шлики; башлик то зовсім інша річ, яку надівали поверх шапки в метелицю чи мороз. А втім, можливо, це й коректорський недогляд. А от як випустили автор і його редактор глитая Вородая «зі світою сільських багатів» — незрозуміло ні мені, ні поготів, малому читачеві. Адже свита по-українському це селянський верхній одяг, аналогічний до російської сермяги,

а те, про що хотів сказати тут письменник, зветься «почет»: тож і треба було написати авторові або редакторові виправити: «Бородай з почтом сільських багатіїв».

У звичайному житті, якщо хто погано пише, то він награмузляє на папері кривульок, карлючок або закарлючок, однак у літературі для дітей автори не заповольняються ними, а ставлять ще й «каракулі»: «А нижче стояли дідусеві каракулі» (Ляшенко), «Забудь писати різні там каракулі» (Харчук). Невже наші письменники думають, що українській дівворі (чи, як то пишуть у книжках для дітей, — українським малюкам і малючкам) каракулі будуть зрозуміліші за кривульки й закарлючки?..

*

Мови різняться між собою не тільки лексичним матеріалом та своїми синтаксичними особливостями, а ще й образними висловами, ідіомами, які віддзеркалюють своєрідність світосприймання, побутові явища та перейдені історичні шляхи кожного народу. Те, що є характерне для одної мови, дивно звучить, коли його механічно перенести в іншу мову. Через те ідіоми не перекладають дослівно, а підшуковують аналогічні відповідники їм у даній мові. Що вийшло б, якби, приміром, українську ідіому «стрибати в гречку» механічно перенести в російський текст: «В молодые годы Матрена иногда прыгала в гречиху»? Російський читач не добрав би — що тут і до чого. Проте наші письменники, які пишуть для дітей, раз-у-раз вдаються до російських образних висловів, наспіх перелицьовуючи їх на український кшталт. «Не з добрувати їм» — пише Збанацький замість того, щоб написати по-українському: «не минеться їм так», або «буде їм непереливки»; цією ж стежкою йде й Харчук, коли пише: «Бородай ще, чого доброго, вижене», замість — «Бородай, гляди, ще вижене» або «Щоб часом Бородай ще не вигнав», «Бородай ні з того, ні з цього почав лаяти Трохима», замість «Бородай, ні сіло, ні впало (чи гарма-дарма), почав лаяти Трохима»; негаразд, і в Ляшенка: Панасові стало не по

собі», чому відповідає українське: «Панасові стало негаразд», «Панас зняюковів», «Панас опинився ні в тих, ні в сих», залежно від того, якого нюансу хотів надати автор своєю вислову. Той же Ляшенко пише: «Так воно (джерело. — В. А.-Д.) їм у вічі й кинуло сь», хоч може далі й написати правильно: «Впали в око знайомі веранди». Міряли «на свій аршин» — російські крамарі, в українців же міряють — на свою мірку, на свій копил, тож і Збанацькому слід би відповідно виправити свою фразу: «Не міряй на свій аршин», оскільки мова мовиться в нього про українських хлопчаків. За російським висловом «не на шутку» йдуть разом Збанацький і Харчук, пишучи: «Не на жарт дрейфив» (чому не — злякався, сплонував?) і «Йосип розсердився не на жарт», де в обох фразах треба було написати «не абияк злякався», «не абияк розсердився» або вжити вигука «гей як», гай-гай як» чи опісового вислову, як у пісні: «Розсердився мій миленький аж ногами тупотить».

Взагалі треба сказати, що ідіоми та всякі образні вислови — це шкільке місце не тільки дитячої літератури, але інколи й художніх творів для дорослих, не кажучи вже за практику художніх перекладів з інших мов. Слід би нашим видавництвам, хоч нашвидкуруч, видати збірку ідіом та крилатих висловів взагалі, бо, якщо навіть наші письменники інколи не на ту стають, то що вже казати про вчителів, редакційних та видавничих працівників, які раз-у-раз стають безпорадні і перед кожною ідіомою «не на жарт дрейфлять»...

*

Наші письменники уподобали таки цей орудний відмінок і при кожній нагоді вживають його. «Він був нечутним, невидимим», «Ї обличчя було блідим», «Урчик був чудовим, розумним автоматом» — ставить у складному присудку орудний відмінок іменника Бердник. Не відстає від нього й Владко, пишучи: «Адмет і Альцеста були найщасливішими і найкращими людьми в усій Фе-

салиї». Тим часом як Сенченко ставить у таких випадках називний відмінок: «Це була дуже гарна спеціальність», а не «Це було дуже гарною спеціальністю», як то пишуть попередні два письменники, що не зважають на традицію нашої класики й живої мови. Бо Нечуй-Левицький писав: «Вже вони не діти, а вже стали парубок і дівчина гарненькі», Марко Вовчок теж: «І вже до смерті оставив самотній і неласкавий», і з народних уст чуємо: «Його батько був коваль» (а не — був ковалем).

Кажуть, що ці обидві форми паралельні, але я не знаю, чи є доцільність у цьому паралелізмі. Мені здається, що треба усталювати мову, зводючи до мінімуму всякі паралелізми, за якими часто криється звичайнісінька мовна неохайність та небалість.

Добре пише Харчук, додержуючись традиції нашої мови: «Її рухи були впевнені, спокійні, ніби ніякої неприємності не сталося» (я б тільки замінив емоційно анемічне слово «неприємності», на виразніше — «прикрости» або «нічого прикрого»), але краще б він поставив знахідний відмінок замість давального у фразі «Поліції ти сповістив?», як то завведено до цього дієслова в нашій класиці: «Шлюб має відбутися через два тижні, і князя сповістили про те» (Леся Українка).

Українські іменники чоловічого роду мають у давальному відмінку закінчення ОВІ, ЕВІ, а крім того, ще й особливу кличну форму. Всі наші школярі, що вивчають у школі граматику, знають це. Відомо також, що й народна творчість, виявлена, скажімо, в піснях, пильно додержувалася цих правил: «Та й не дала тому козакові ні щастя, ні долі», «Козаче, соколе, візьми ж мене з собою на країну далеку». Чом би не додержуватися наших давніх граматичних форм і в літературі для дітей? А тим часом Владко пише: «Не личить тобі, титану, думати про це» «Це не допоможе Зевсу» (замість — титанові, Зевсові), і в Сенченка я натрапив в одному реченні на фактично кличну форму там, де треба було поставити закінчення давального відмінку власного

імені: «Натякнула Григорію Савичу», а не — Григорієві Савичу.

Можна сперечатися, чи слід застосовувати кличну форму та інші відмінкові закінчення до неукраїнських власних імен, чи слід писати: «Починай, Гефест», «Скорися, Прометей!», як пише Владко, чи краще буде: «Починай, Гефесте», «Скорися, Прометее!» — я особисто за другу формулу, — але в межах одної книжки, а тим більше — одного оповідання треба стати на якусь сталу позицію і вже не відступати від неї. Проте далі у Владка читаємо: «Та й цього було замало Зевсові»... То як же буде в давальному відмінку власне ім'я Зевс — Зевсу чи Зевсові, може спитати учень-читач, і про це слід би подумати редакторів й звести це все, висловлюючись по-математичному, до якогось спільного знаменника. Діти-читачі не тільки дістають у книжці розумну розвагу, а й вчаться з неї!

★

«Біля садової комори, де хоронився реманент та добрива», — сповідає Ляшенко, але тут здивується не тільки малий, а й дорослий читач, бо хоронитися або критися чи ховатися можна тільки з власної волі; про це він читав ще в Наталі Забіли в дитячій книжці, яку видав той же Дитвидав України: «Ой, горіхи, не сховатись! Хоронись не хоронись — як наскочим ми, маллятка, в мовчазний зелений ліс!» Отож у наведений Ляшенкові фразі дієслово «хоронитись» було б на місці тоді, якби автор свідомо хотів удалися до анімізації, але оскільки того нема, то й треба було написати — «де зберігали (або — ховали) реманент та добриво».

«Домашня птиця» — це та, що живе в хаті, в домі, нею може бути й покалічена дика качка, яку десь знайшли діти й тримають у хаті, поки та видужає; домашнього може бути й миша, що живе в хаті, навіть злодій може бути домашнім, як каже приказка: «Домашнього злодія не встережешся». Та ж птиця, що ходить по двору, — кури, качки, гуси, звється по-українському не домашньою, як думає Ляшенко, а свійською. Це знають діти з при-

родознавства, яке вчать вони в школі.

Здивує Ляшенко навіть і дорослого читача, що бував у бувальця, коли покаже йому «сорочку, перехвачену шнурковим поясом», або хлопця, що «перехватив себе по талії вузьким ремінцем». Якщо дорослий читач кине́ться шукати це слово в словнику Грінченка, він його там не знайде, але в III томі Українсько-російського словника Інституту мовознавства він знайде таке слово, проте в зовсім іншому, ніж у Ляшенка, значенні; тут до нього є і фрази-ілюстрації: «Наша жалоба до царя не дійде. Там її перехватять придворні» (казка), «Ми зараз підемо в ресторанчик і трохи перехватимо до обіду» (Собко). Щоправда, наша клясика воліла в таких випадках користуватися дієсловом «перехоплювати»: «Водяник прокидається, кидається навперейми і перехоплює Русалку» (Леся Українка), «Хліба не стало, випросив був краєць у чоловіка та перехопив трохи» (Мирний). Отже, якщо навіть пропустити, що таке слово, як «перехвачувати», є в українській мові, то воно вживається зовсім не в тому значенні, яке йому надає Ляшенко. Тут треба було в першому випадку написати: «сорочка, оперезана шнурковим поясом», а в другому — «оперезав себе по талії вузьким ремінцем».

Підозрювати чи запідозрювати когось можна тільки в порушенні законів, норм поведінки тощо, ну а в чому ж можна запідозрювати механізм, як це робить персонаж Збанацького, який «не за п і д о з р ю в а в того, що його „Світлана” (моточовен — Б. А.-Д.) вже розвила найвищу швидкість». Тут треба було б написати: «Він і гадки не мав» або «Йому й на думку не спадало», і всім було б ясно — що й до чого.

Сполучення слів «не то» українською мовою ставлять там, де хочуть посилити враження, наприклад: «Не то що не бачив, а й не чув про це» (з народних уст), але Збанацький вживає цих слів і для того, щоб показати невіразність якоїсь дії: «сказав не то серйозно, не то жартома», і його редактор видимо, по-

годжується з цією явною помилкою, бо не виправив на «сказав чи то серйозно, чи жартома», як звичайно кажуть у народі.

Погоджується редактор Збанацького й Харчука і з сполученням слів «як не», механічно перенесеним з російського «как ни» («А ви, друзья, как ни садитесь, все ж в музыканты не годитесь». Крылов), бо не виправляє ні в Збанацького — «І як не крутилась думка, а все поверталась додому», «А от острова, як не дивились, не знайшли», ні в Харчука — «І як не гримав, щоб розсілися на місця, нічого зробити не міг», а треба було б скрізь повиправляти на українське сполучення «хоч як»: і хоч як крутилась думка, і хоч як дивились, і хоч як гримав, бо іноді важко й добрати, що саме хотів висловити автор; наприклад, фразу «А острова, як не дивились, не знайшли» можна зрозуміти й так: коли не дивились, то й не знайшли острова.

★

Неабиякого клопоту завдають і прийменники нашим дитячим письменникам, що інколи плутаються в них, а водночас і редакторам, які не виправляють помилок, не кажучи вже про дітей-читачів, які, з колиски привчившись до правильного, тепер мусять перевчатись на неправильне. Дитина змалку чула від матері, коли та доручала їй щось у господарстві: «Оце тобі глечик на молоко, а пляшка буде на олію», «Візьми один мішок на пшеницю, а другий на жито». Українській матері й на думку не могло б спасти казати «глечик д л я молока», «пляшка д л я олії», «мішок д л я пшениці». То чому ж наші дитячі письменники пишуть: «шафа д л я одежі» (Збанацький), «Це торбина д л я книг» (Харчук), а не — шафа на одєжу, торбина на книжки? До речі, слово «книги» кажемо тоді, коли мова мовиться про бухгалтерські гробухи, церковні книги тощо, в таких же випадках, як у Харчука, кажуть — «книжки». Не гаразд виходить у Збанацького, коли пише: «з а їжею полое», а не — «на їжу полое», тоді як інша відома письменниця, що пише для дітей, Наталя Забіла, слущ-

но ставити до дієслова «полювати» прийменник «на»: «І полювати йдуть на них (моржів. — Б. А.-Д.) досвідчені мисливці». Краще було б і у Владка, якби він писав не «ліки від хвороб», а — «ліки проти хвороб», як то заведено в нашій мовній традиції.

*

«Він вже», «в той час вже», «не так вже й просто», «гуртом йти», «дивись, вже весь вагон спить», «не журись, вже скоро», «не хотів йти», «брат вже устав», «він все знає» і т. д. Важко? Дуже важко! Так ніби перейшов з української на чеську мову, де збіг приголосних — нормальне явище. А як же те все читати (а я виписав тільки маленьку частину прикладів!) нашим діточкам-читачам, яким учителі багато казали про милозвучність української мови й загадували вивчати правила чергування У з В та І з Й? А може, ті правила є обов'язкові тільки для учнів, а не для дорослих, яким вільно нехтувати ними? Я гадаю, що ці характерні для української мови граматичні правила, які зумовлюють гармонійне чергування го-

лосних та приголосних — обов'язкові для всіх, хто пише чи говорить українською мовою, а тим більше їх треба пильно додержуватися в літературі для дітей!

*

Для письменника нема спину на досягнутому. Якщо письменник дійшов висновку, що йому вже нема чого далі вдосконалюватися, — він вичерпав себе й від нього годі вже сподіватися чогось вартісного. Не може справжній письменник вважати, ніби він так досконало знає ту мову, якою пише, що йому вже нема потреби вивчати її далі. Мова живого народу теж невпинно розвивається, збагачується на нові слова, вислови, приказки, тож і письменникові треба вивчати мову свого народу все життя, поки його віку. Не сором помилятися, бо, як відомо, не помиляються тільки нероби, але соромно не працювати над собою взагалі й над своєю мовою зокрема: не личить радянському письменникові спинятися, задовольнившись досягнутим, передчасно спочивати на не завжди цілком заслужених лаврах...

Українська пісня на мюнхенському фестивалі

В циклі окремих концертних «вечерів пісень», які в цьому році стали складовою частиною відомого в колах любителів музики Мюнхенського фестивалю, першою виступила Іра Маланюк з власною концертною програмою пісень. Ці вечори відбуваються в театрі стилю рококо, збудованому архітектором Кювіє, в інтимній атмосфері колишньої королівської резиденції. Цикл становив сім таких «вечерів пісень», під час яких виступили відомі примадонни та солісти Баварської державної опери.

Місцеві щоденники з великою увагою стежать за постановкою та виконанням опер цього фестивалю і майже кожного дня поміщують рецензії своїх фахових (деколи, може, й зазнайських та верхоглядних) музичних і театральних критиків. Також і окремим «вечорам пісень» присвячена жвава увага. Не треба забувати, що цьогорічний фестиваль

у цілому стоїть під знаком 100-річчя з дня народження Ріхарда Штрауса: також у концертних програмах пісень артисти не забувають про цю дату, і кожний з них віддає свою пошану майстрові німецької музики. Також Іра Маланюк закінчила свою програму чотирма піснями цього композитора.

Цікаво простежити, як сприйняла мюнхенська критика концертний виступ нашої примадонни, тим більше цікаво, що Іра Маланюк має свою славу та позицію як талановита оперна співачка не тільки в колах цих критиків, але також і в колах музичної публіки. Для кожного, навіть пересічного відвідувача опер у Мюнхені, Відні чи Байроїті Іра Маланюк — це поняття, це — артистка великої кляси.

В Мюнхені три щоденні газети: «Зюддойче Цайтунг» — ліво-ліберальний напрям, «Мюнхнер Меркур» — помірковано-клерикальний та

консервативний, «Абендцйтунг» — бульварний та ліво-ліберальний. Не можна сказати, щоб екзильні чужинці та їх політичні зацікавлення (в тому числі також і українські) втішались особливими симпатіями цих трьох газет. Але не про політику на цьому місці йдеться, а про музичну критику. Тож послухаймо її голоси.

У газеті «Мюнхнер Меркур» від 24 липня «В-р» (Вільгельм Центнер) пише:

«Іра Маланюк, яка, наприклад, у ролі Аделаїди в опері «Арабелля» і своїм голосом, і акторською грою творить саме істотну частину цієї опери Мюнхенського фестивалю, могла, на жаль, тільки довести під час свого вчора пісень, яким далеким є крок від сцени до концертного подіуму; якими вирішальними можуть бути в пісні середні тони та „мечта воче“; якою цілковитою протилежністю до оперності є пісенні твори таких композиторів, як Гайдн, Шуберт чи Шек...»

«З повною пошаною треба ставитися до страждань українців з приводу втрати їхньої батьківщини. Симпатично вражає, що Іра Маланюк так палко ототожнює себе з цими стражданнями, — що є також і її стражданнями, — як симпатію викликає і вся особиста зовнішність цієї співачки. Але якщо вже мають бути на Мюнхенському оперному фестивалі українські пісні, то треба б демонструвати деякі оригінальні, прегарні народні мелодії».

Того самого дня в бульварній «вечірці», яка на диво посідає добрі мистецькі рецензії та огляди культурного життя, А. М. (Антоніо Мінготті) так характеризує виступ нашої співачки («Абендцйтунг») від 24 липня):

«Голос Іри Маланюк є повний та зрілий як пшеничні лани і теплий як земля її української батьківщини... Типово українським у цього мистця є тісне пов'язання прихованої меланхолії із свяною життєрадісністю. В її надзвичайно симпатичному голосі об'єднуються природна первісність і культура. Гарний вибір маловідомих пісень Гайдна, Шуберта та Брамса проспівала Іра Маланюк ще із стриманим голосом. Лише в другій ча-

стині програми цей голос повністю звільнився і тут артистка показала необмежено всі свої засоби вилову...»

«Кілька пісень невідомих тут українських композиторів Іра Маланюк проспівала відчутно з глибини душі. Чотири тепло та з смаком виконані пісні Ріхарда Штрауса закінчили цей вечір у Театрі Кювіє».

Широку рецензію подав Едмунд Нік у «Зюддойче Цайтунг» лише від 28 липня (концерт мав місце 22 липня), де він обговорив також і вечір пісень оперної співачки Герти Теппер. Про нашу примадонну він пише м. ін. таке:

«Іра Маланюк заспівалася («занг зіх айн») однією з елегій Гайдна, за якою, може, дещо зарізно слідувала бадьора у веселому тоні витримана пісня „Мала хатина“. Вже при цьому вона полонила всіх чаром своєї милої усмішки, і цей чар затримала також при „Ганімеді“, де навальними звуками Шуберт охопив філософську лірику Гете. Але тут належало б застосувати радше інші засоби. „Нічний еюд“ підходив їй добре, якщо мова про його виконання. Однак концертному співові заважає навіть найдрібніше інтонаційне затмарення що є непростенним, хоч таке трапляється в опері, де воно приховується повнозвучністю оркестри. Чи не слід би залишити чоловічим голосам любовну лірику еротичних страждань, скомпоновану Шубертом або Брамсом на слова Плятена та Давмера?...»

«Іра Маланюк, народжена на околиці руських («рутеніше») Лісових Карпат, продемонструвала як особистість три збуджуючі, пристрасні пісні своїх українських земляків. Найціннішим з-поміж них видався мені вибух Василя Барвінського «Ой, поля...!»

«Напевно було моєю помилкою, що після чотирьох пісень Ріхарда Штрауса я прослухав також її додатки. Во... оманливим показалося моє переконання, що Іра Маланюк своїм так природно визрілим мистецтвом є справжньою концертною співачкою, а не тільки примадонною, яка має на увазі зовнішній ефект і тільки випадково співає також пісні». (-ів)

«Всесоюзний зять» — гість Західної Німеччини

Німецька преса влаштувала зятеві Хрущова таке помпезне прийняття, ніби йшлося пронаймні про якогось «багрянородного та блакитнокровного чоловіка великої княжни царського роду». При перегортанні повені коротких чи довших пресових повідомлень, репортажів та редакційних статей (у тому числі також і передових) з приводу його 14-денної подорожі по Німецькій Федеративній Республіці складається враження, що час і годинник історії зупинилися на більше, ніж на 50 років тому: що мова йде про добу Вільгельма II та Ніколая II з її низькопоклонними, придворними дитирамбами і що (парафразуючи Ануїя) «обидві світові війни не відбулися».

Подорож Алексея Аджубея — кожну його зустріч і кожну розмову з ним — гльосовано та коментовано на всі лади без почуття реальних вимірів політичної дійсності. Для німецької журналістики і публіцистики «АА» був тільки «зятцем найвищого Кремлівського можновладця», того можновладця, що ставить якнайрішучіший опір об'єднанню Німеччини та заперечує право німецького народу на самовизначення; «АА» був тим «зятцем», що може вплинути на свого «ясновельможного тестя». Не дивно, що в такій ситуації функція «АА» як головного редактора «Известий» мусіла зійти на сторінках німецької преси на задній план. Як редактор Аджубей жадних інтерв'ю не робив, а вів розмови виключно політичні, пригтовляючи, мабуть, подорож свого тестя до Бонну. Про те, що «АА» є членом ЦК КПРС і депутатом верхньої ради СРСР та членом комісії закордонних справ цієї ради, або зовсім не згадувано, або згадувано тільки мимохідь, так би мовити, на останньому задньому плані. Зате трактовано його радше як «майбутнього міністра закордонних справ СРСР». Ця версія правдоподібно лягнулася найближчим оточенням «всесоюзного зятя».

А чи тільки для преси був він таким?

До зустрічей з «АА» тиснулися в предвогжих чергах і «барони» рурської тяжкої промисловости, і директори індустрийних концернів (наприклад, генеральний уповноважений концерну Круппа д-р Вертольд Байц навіть перервав для зустрічі з ним свою відпочинкову відпустку на острові Зільт), і банкіри, і видавці та редактори великих газет, і дипломати, і політики з кіл урядової коаліції та опозиції. Не бракувало в тих чергах ні діючих, ні колишніх міністрів. Однак не можна було почути про зустрічі з діячими робітничих профспілок чи з самими робітниками або селянами, хоч ішлося про редактора «органу рад працюючих».

Коли ж Аджубей разом із своїми колективними співавторами (В. Леднев, І. Полянов та Є. Пральніков) у циклі статей п. н. «Мы видели Западную Германию» пише про зустрічі з шахтарями-вуглекопами в Рурському басейні, в Дортмунді («Известия» від 9 серпня), або з селянами в садібі горішньобаварського куркуля Тавфертсгофера, в Альбертгаузені («Известия» від 13 серпня), то, поперше, ці зустрічі мали фактично цілком випадковий характер і, подруге, описи цих розмов під час таких зустрічей досить таки надумані, якщо не твердити, що вони пристрижені для радянського читача згідно з шабльонами ідеологічного відділу ЦК КПРС.

Зайвим є переповідати всі деталі «ведикокняжних відвідин», не зважаючи на те, що вони могли б послужити матеріалом для аналізу психологічної ситуації західнонімецької громадської думки. Треба обмежитися тільки констатацією, що древньоримське прислів'я про «повний шлунок, який не думає очоче», майже клясично стосується чи не всієї громадськости в «країні господарського чуда». І ще одно зауваження: в становищі міжнароднополітичної слабости багато осіб з-поміж німецької громадської верхівки втрачає почуття пристойности, зокрема, якщо мова про міцного противника чи партнера. Реакція пре-

си на відвідини Аджубея є одним із свідчень цього.

Справа Аджубеєвої подорожі до НФР почалася з того, що московський кореспондент трьох західнонімецьких газет — «Райн-Цайтунг» у Дюссельдорфі, «Рур-Нахріхтен» у Дортмунді та «Мюнхнер Меркур» — Гайнц Ляте звернувся до нього з відповідною пропозицією та запрошенням, попередньо узгодивши це з управлінням преси та інформації федерального уряду в Бонні. Вже це узгодження могло б вказувати, що йдеться про суто політичну подорож. Бо чи такі лаштунки готувалися б, наприклад, для відвідин головних редакторів газет, як «Нью-Йорк Таймс», лондонський «Таймс» чи паризький «Ле Монд»? Саме в час скандинавської подорожі Нікіти його зять дав свою позитивну відповідь. Але тим часом трапився серйозний, драматичний інцидент: «Известия» передрукували за східнонімецькими пресовими джерелами вістку, що президент НФР д-р Гайнріх Любке був колись... «довірем інформатором гестапо». Не нам давати оцінку, чи вибачення московської редакції за цю важку образу голови держави було задовільне. Це справа німців.

В атмосфері послаблення політичного напруження між Сходом і Заходом (до такого окреслення, що завуальовує теперішні взаємини на лінії Вашингтон-Москва, треба буде якось привикнути) відвідини «АА» в НФР мають свою вимову, якою слід зацікавитися також і нам, українцям. Не тому, що ці відвідини ви-стартовують якусь зміну рівноваги сил на міжнародній арені. Політична питома вага Західної Німеччини замала, щоб привести до такого зрушення тим більше, що т. зв. «Радянська зона Німеччини» завжди залишиться гальмом для політики Бонну, який з цього приводу примушений триматися своїх західних альянсів, що єдино гарантують сьогодні самостійність НФР та незайманість її території. Всякі коливання на «рап-пальській гойдалці» могли б закінчитися катастрофою для німців як нації. З цього здають собі добре справу в Бонні — і в колах коалі-

ції і в колах опозиції. А чи також у колах рурської важкої промисловости?

Аджубей згадує в своєму першому репортажі («Известия», 9. 8.) випадок, який на перший погляд міг би здаватися дрібним і свідчити про політичну наївність деякого з-поміж німецьких «капіталістичних акул». Під час зустрічі в редакції гагенської газети «Вестфален-Пост» почалася палка дискусія на тему «серйозних переговорів про торгівлю, про економічні взаємини» і в ході цієї дискусії «один співрозмовець, член правління великого металургійного концерну Рурицини, швидко написав щось на папері і передав свою записку через стіл». У цій записці був тільки один рядок: «Тепер пора на нове Раппалло»... Отож не йдеться нам про відому русофільську «гойдалку» в німецькій політиці, бо для неї реальних виглядів аж ніяк немає. Ідеться про ментальність, про прагнення, якщо такі конкретні вигляди постали б. Також згаданий уже Б. Байц переконував Аджубея, що в товарообміні між НФР і СРСР, який сьогодні становить тільки 1% німецького експорту, «є реальні умови для того, щоб довести цей відсоток до шести». Іншими словами, торгівля та економічні взаємини мали б поволи торувати шлях для... «нвої політики». При цій нагоді треба нагадати, що восени цього року будуть відновлені переговори між Москвою і Бонном у справі торговельного договору, від відновлення якого Москва відмовилася два роки тому з огляду на непоступливість німців у питанні включити також Західній Берлін у цей договір.

До речі, «АА» в циклі своїх статей не приховує факту, що йому лежали на серці передусім розмови з відповідальними політиками НФР та з «сильними людьми Рурицини» (останнє окреслення належить йому).

Відомо, що з німецького боку офіційно та неофіційно вже не раз ставлено питання, «за яку ціну» Москва готова погодитися на об'єднання Німеччини. Досі відповідь з Москви звучала: визнання факту існування двох німецьких держав, а проблема об'єднання є справою виключ-

но німецькою, тобто може бути наслідком безпосередніх дипломатичних переговорів між цими двома державами. Не виключено, що враження, здобуті Аджубеєм у НФР, матимуть якийсь вплив на викликання чогось у роді «дещо м'якшої хвилі» в політиці Москви супроти Бонну, зокрема тоді, коли в Москві усвідомлять, що це може оплатитися на ділянці господарській. Радянському союзові таки дуже потрібне промислове устаткування, передусім устаткування для «великої хемії». Німецька хемічна промисловість посідає якщо не перше, то напевно друге місце в світі, про що в Москві також за dobre знають. Ні в повені німецьких репортажів, ні в циклі статей Аджубея не згадано ні словом про які-небудь його зустрічі та розмови з «сильними людьми» цієї галузі промисловости. Цей факт не виключає, що таких зустрічей та розмов не було. Вони могли мати місце деінде — в Рурськову басейні, де сконцентрована чорна металургія і важке машинобудування, або в якійсь місцевості хімібороської Баварії, де також розвинуті деякі галузі промисловости.

Однак впадає в очі, що «АА» обминув Франкфурт на Майні, де живуть «сильні люди великої хемії». Чи це мало б маскувати один із справжніх мотивів його подорожі по НФР? У таких випадках часто буває так, що від найважливішого, від того, «що тисне в чоботі», якнайпослідовніше відмовчуються. А хемія таки тисне «в економічному чоботі» СРСР.

Репортажні статті зятя Хрущова написані цікаво, можна навіть сказати — з журналістичного боку блискуче. Цим вони виразно відрізняються від усіх інших писань того роду на сторінках радянської преси. Це — статті яскраво політичні, де спостережливість об'єднана з інтелігентною аналізою окремих явищ. Навіть якщо в них зустрічаються поверхові висновки, вони відрізняються свіжістю думок на тлі радянської сірини, журналістичних штампів і публіцистичних шаблонів.

Не можна не погодитися з його багатьма оцінками внутрішньополітичної ситуації в Західній Німеччині, з тим кліматом, що визначає духову

байдужість обивателя «країни господарського чуда».

Але є і багато свідомих перекручень та недомовлень в Аджубея і його колективних співавторів. Не будемо вираховувати їх. Вкажемо на один приклад, зачитувавши два речення:

«В Баварії багато туристів: у шатрах, на велосипедах і мотоциклах. Вони всюдиприсутні — ці кочовики ХХ століття».

Якось дивно, що «АА» не спостеріг тії безлічі автомашин, якими туристи з країн усїєї Західної Європи блокують баварські шляхи, що ведуть на південь — до Австрії, до Італії, до Югославії. Розуміємо. Радянському читачеві не вільно нагадувати про автомашины; йому повинно б вистачити велосипедів та мотоциклів, які вже й так є його туристичною «мрією» на шляху до... «побудови комуністичного суспільства». Безмежна ж кількість німців «кочує» при капіталізмі на автомашинах, про що несхвально оповів би Аджубеєв та читачам його статей кожний з країн Західної Європи.

І ще один приклад. Аджубей твердить, що в зонній торгівлі НФР посідає «друге місце в капіталістичному світі». Прикметник «капіталістичний» у цьому контексті належить скреслити, бо весь «табір соціалістичних країн» пасе задніх у системі світової торгівлі.

У зв'язку з цим нагадується анекдота про суперечку між покійним Кеннеді і Нікітою Хрущовим у Відні, в червні 1961, щодо швидкості автомашин. У змаганнях між двома найкращими автомашинами — американською і радянською — перемогла машина із значком «США»; радянська ж прийшла до мети далеко пізніше; в «Известиях» появилася таке ком'юніке про наслідок змагань: «Автомашина „ЗІЛ” із значком СРСР здобула почесне друге місце, американський „Бюік” прибув до мети, як звичайно, передостанній».

Застерігаємося, що ця анекдота не стосується всього змісту статей Аджубея чи його подорожі до НФР у цілому.

В. П. СТАХІВ

З М І С Т

Юрій Тарнавський. Спомини (поезії)	3
Владімір Войнович. Хочу бути чесним	13
Святослав Гординський. Шевченків пам'ятник у Вашингтоні	60
Іван Кошелівець. Де наш Шевченко?	65
Осип Кравченюк. Шевченкіяна англійською мовою	70
Богдан Галайчук. УРСР як забороло проти «злиття націй»	85
Кость Кононенко. По 35 роках мовчанки	93
Критика і бібліографія. Економічний розвиток України в англо-мовній Енциклопедії українознавства (Р. О. Пинхвич) — Історія української музики (Аристид Вирста)	106
Огляди, нотатки. «Про те ж саме» (Борис Антоненко-Давидович) — Українська пісня на Мюнхенському фестивалі (-ів) — «Всесоюзний зять» — гість Західньої Німеччини (В. П. Стахів)	118

Адреси наших представників

- Австралія:** Fokshan Library
& Book Supply
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.
- Аргентина:** Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnost»)
Maza 150
Buenos Aires
- Велико-
британія:** S. Wasylo
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham
- Канада:** I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.
- США:** G. Lopatynski
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.
- Франція:** M. Soroczak
Citè Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

Адреси для вplat:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165
Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

Якщо подарунки для рідних в
СРСР,

тоді
через LINDEX.
Чому?

Бо LINDEX, як безпосередній
представник «Внешпосыл-
торг-у», підтверджує ліцен-
зії самостійно і тому пра-
цює швидко та дешево.
Ви не потребуєте жадного
посередника.

Як Ви собі цього бажаєте:
принесіть або самі до нас
свої дарункові посилки,
або виберіть їх у нашому
багатому магазині.

Ми маємо на складі всі
товари!

УВАГА! Радісна вістка!
Тепер є можливість висила-
ти подарунки за вибором
адресата!

Через наше бюро Ви поси-
лаєте своїм рідним відповід-
ну суму грошей. Одержувач
вишукує собі подарунок у
каталозі і на місці отримує
те, чого бажає.

Подарунки за вибором на-
давця!

Крім цього, Ви можете теп-
ер використати поширені
можливості щодо дарунко-
вих посилок в СРСР за влас-
ним вибором.

Для цього не потрібні тепер
жодні формуляри!

LINDEX Handelsgesellschaft mbH
8 München 27
Rauchstraße 5

(Tel.: 48 13 75 — 48 16 27 — 48 20 38)

Появилось 6 (80) число

DIGEST OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS за червень 1964

Держава і право — Економіка —
Сільське господарство — Промисло-
вість — Транспорт — Житлове бу-
дівництво — Побут — Школи — Лі-
тература — Преса і видавництва —
Релігія — Історія — Короткі вістки.

Ціна: одно число 1.50 дол., річна
передплата — 15 дол., передплата
на два роки 25 дол., три роки —
30 дол.

АДРЕСА: «PROLOG» Inc.
875 West End Ave. Apt. 14 b
New York 25, N. Y.
U. S. A.

